

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU / SOCIOLOGICAL ANNUAL

Elektronsko izdanje

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

<https://doi.org/10.46630/gsoc.33.2024>

Ovaj broj časopisa Godišnjak za sociologiju (XX/33, 2024) objavljuje se uz finansijsku pomoć
Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

PERIODIKA
Serija: Godišnjaci

Koordinatorica Izdavačke delatnosti
Sanja Ignjatović

Redakcija Godišnjaka za sociologiju:
Jasmina Petrović, Univerzitet u Nišu, urednica
Miloš Jovanović, Univerzitet u Nišu
Dragan Todorović, Univerzitet u Nišu
Dragan Stanojević, Univerzitet u Beogradu
Dušan Ristić, Univerzitet u Novom Sadu
Nemanja Krstić, Univerzitet u Nišu
Jelena Božilović, Univerzitet u Nišu
Dušan Milenković, Univerzitet u Nišu,
Vesna Miltojević, Univerzitet u Nišu
Veselin Mitrović, Institut društvenih nauka, Beograd
Aleksandra Nikolajević, Univerzitet u Nišu, sekretar

Međunarodni uređivački odbor:
Andrea Ceroni, Univerzitet u Milanu
Miran Lavrič, Univerzitet u Mariboru
Honorata Jakubowska, Univerzitet u Poznanu
Bojan Bilić, Univerzitet u Bolonji
Željka Zdravković, Univerzitet u Zadru
Roberto Corradore, Univerzitet u Milanu
Anna Mantarova, Institut za filozofiju i sociologiju Bugarske akademije nauka
Dalibor Savić, Univerzitet u Banjoj Luci.
Natalia Avdoshina Vladimirovna, Univerzitet u Samari
Marija Bakalova, Univerzitet za nacionalnu i svetsku ekonomiju, Sofia.
Rade Šarović, Univerzitet Crne Gore.
Duško Trninić, Univerzitet u Banjoj Luci.

Adresa:
Filozofski fakultet u Nišu
Ćirila i Metodija 2
18000 Niš

Copyright© Filozofski fakultet u Nišu

Od 2005. do 2011. Godišnjak za sociologiju je izlazio jednom godišnje. Od 2012. godine objavljuju se dve sveske godišnje.

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

UDK 316

Print ISSN 1451-9739
Online ISSN 1820-6360

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU SOCIOLOGICAL ANNUAL

XX/33 (2024)

Niš, 2024.

PERIODICALS

Series: Annuals

Head of Publishing:

Assistant Professor Sanja Ignjatović, PhD

Head of Publishing:

Sanja Ignjatović

Editorial Board:

Jasmina Petrović, University of Niš, Editor
Miloš Jovanović, University of Niš
Dragan Todorović, University of Niš
Dragan Stanojević, University of Belgrade
Dušan Ristić, University of Novi Sad
Nemanja Krstić, University of Niš
Jelena Božilović, University of Niš
Dušan Milenković, University of Niš
Vesna Miltojević, University of Niš
Veselin Mitrović, Institute of Social Sciences, Belgrade
Aleksandra Nikolajević, University of Niš, Secretary

International Editorial Board:

Andrea Cerroni, University of Milan-Bicocca
Miran Lavrič, University of Maribor
Honorata Jakubowska, University in Poznań
Bojan Bilić, University of Bologna
Željka Zdravković, University of Zadar
Roberto Corradore, University of Milan-Bicocca
Anna Mantarova, Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences
Dalibor Savić, University of Banja Luka.
Natalia Avdoshina Vladimirovna, Samara University
Marija Bakalova, University of National and World Economy, Sofia
Rade Šarović, University of Montenegro
Duško Trninić, University of Banja Luka.

Address

Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

Copyright© Faculty of Philosophy

From 2005 to 2011 Sociological Annual was published once a year. Since 2012 two volumes have been published annually.

SADRŽAJ

ČLANCI

Веселин Митровић	
СТАРЕ НЕДОСЛЕДНОСТИ У НОВОЈ ПРИЧИ: ТЕХНОЛОГИЈЕ ЗА ПОБОЉШАЊЕ ЉУДИ У СЛУЧАЈУ COVID-19	11
Stefan Mandić, Zoran Krstić, Stefan Zdravković	
UTICAJ VREDNOSNIH ORIJENTACIJA MLADIH SA TERITORIJE BEOGRADA NA STAVOVE O VAKCINACIJI PROTIV VIRUSA KOVID-19	25
Dorđe Nedeljković	
TIP DRŽAVE BLAGOSTANJA U SRBIJI	43
Olga Radonjić, Rade Šarović	
PREKORAČENJE EKOLOŠKOG OTISKA I UVEĆANJE EKOLOŠKOG DUGA CRNE GORE	61

PRIKAZI

Милош Јовановић	
ШЕСНАЕСТА КОНФЕРЕНЦИЈА ЕВРОПСКОГ СОЦИОЛОШКОГ УДРУЖЕЊА	77
Jovana P. Stojanović	
PUT KA EKOLOŠKOJ ODRŽIVOSTI U SVETLU KLIMATSKIH PROMENA ..	81
Анђела Божић	
ВРЕДАН ПРИЛОГ СОЦИОЛОШКОМ ПРОУЧАВАЊУ СТАРЕЊА	85
UPUTSTVO AUTORIMA	89
SPISAK RECENZENATA ZA 2024. GODINU	95

CONTENTS

ARTICLES

Veselin Mitrović	
OLD CONTINGENCIES IN A NEW STORY: HUMAN ENHANCEMENT TECHNOLOGIES IN THE CASE OF COVID-19	11
Stefan Mandić, Zoran Krstić, Stefan Zdravković	
THE INFLUENCE OF THE VALUE ORIENTATIONS OF YOUNG BELGRADE RESIDENTS ON ATTITUDES TOWARD VACCINATION AGAINST THE COVID-19 VIRUS	25
Dorđe Nedeljković	
TYPE OF WELFARE STATE IN SERBIA	43
Olga Radonjić, Rade Šarović	
OVERSHOOTING THE ECOLOGICAL FOOTPRINT AND INCREASING THE ECOLOGICAL DEBT OF MONTENEGRO	61

REVIEWS

Miloš Jovanović	
SIXTEENTH CONFERENCE OF THE EUROPEAN SOCIOLOGICAL ASSOCIATION	77
Jovana Stojanović	
THE ROAD TO ECOLOGICAL SUSTAINABILITY IN THE LIGHT OF CLIMATE CHANGE	81
Anđela Božić	
A VALUABLE CONTRIBUTION TO THE SOCIOLOGICAL STUDY OF AGEING	85
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	89
LIST OF PEER REVIEWERS FOR THE YEAR 2024.	95

ČLANCI

ARTICLES

OLD CONTINGENCIES IN A NEW STORY: HUMAN ENHANCEMENT TECHNOLOGIES IN THE CASE OF COVID-19

Veselin Mitrović^{1*}

Institute of Social Science, Center for Sociological and Anthropological
Research Belgrade, Serbia

Abstract

This paper explores the ethical and social dimensions of Human Enhancement Technologies (HET) during disasters, particularly how their justification generates contingencies and influences social agendas. Building on Mitrović's previous framework of comprehending the double effect of the coronavirus crisis, the paper examines how bioethical debates shape medical and political practices, with implications for various groups. The analysis draws on discussing vaccination against SARS-CoV-2 as an internal form of HET, raising questions about the ethical boundaries and societal impacts of such technologies. The paper argues that technologies that typically require a thorough medical and ethical evaluation are applied hastily during disasters, potentially neglecting individual autonomy and public health interests, thus becoming part of a broader political agenda. It delves into the ethical dilemmas surrounding vaccination and how bioethical divisions in HET influence public discourse. The paper highlights inconsistencies in ethical debates and their influence on public perception by examining critical arguments related to HET justification. The final section proposes a framework for analyzing HET in future pandemics, using practical examples to illustrate the need for a more nuanced and ethically consistent approach.

Keywords: Vaccination, Disaster, Crisis, Human Enhancement Technology, SARS-CoV-2

Introduction

In this paper, we aim to explore how the justifying of Human enhancement technologies (HET) during disasters generates contingencies (Mitrović, 2020) and

¹ vmitrovic@idn.org.rs

The paper presents findings of a study developed as a part of the 2024 Research Program of the Institute of Social Sciences with the support of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

Please cite as: Mitrović, V. (2024): Old Contingencies in A New Story: Human Enhancement Technologies in the Case of COVID-19. *Godišnjak za sociologiju* vol. 20(No 33): 11 –23.

* ORCID 0000-0001-5783-2164

how ethical debate may become a “social and political program” (Mitrović, 2014). Bioethical judgments specifically impact actual medical and political practices, which, in turn, impact the living conditions of various, especially marginalized groups, such as those in recent conflict zones (Mitrović, 2024).

In their article “Vaccination against SARS-CoV-2: A Human Enhancement Story,” Döbler and Carbon (2021) opened significant discussions on the ethical and moral implications of Human Enhancement Technologies (HET), mainly focusing on the role of vaccination in the broader landscape of enhancement technologies. Their argument presents vaccines as an internal form of HET, offering potential societal benefits but raising important questions about such technologies’ definition and ethical boundaries.

We deepen our previous argumentation that in disasters, some technologies that in normal times require a more detailed medical, social, and ethical analysis are applied despite the insufficiently researched effects they can produce in the long term, neglecting the autonomy and well-being of the individual and the interests of public health, which could turn into a political and social agenda (Mitrović, 2020). We use examples of the analysis presented by Döbler and Carbon (2021) while exploring the contingencies where “Human Enhancement stories” often encounter obstacles. In the first section, the paper analyzes the bioethical division of human enhancement technologies using various criteria. The second section is devoted to the ethical issues that surround vaccination during the relevant pandemic from the perspective of HET. The third section analyzed critical arguments that can be used to change public perception about the justification of critical HET, whether the ethical debates are consistent or not. The final segment proposes a framework for approaching HET analysis, which could serve as a valuable resource in upcoming pandemics, illustrated with a range of examples.

Distinction Between Internal and External HET

One of the issues the HET story addresses is the distinction between the internal and external applications of HET. Döbler and Carbon (2021) argue that vaccines qualify as internal HET, as they are introduced inside the human body to enhance its immune system. This distinction, while crucial, is not entirely exhaustive. The authors focus on the location of the application (internal vs. external); still, they do not consider how efficiently these technologies operate in relation to the durability of their results, especially with virus mutations in mind. In addition to the division of enhancements into natural (e.g., immunization through contact infection) and artificial (e.g., vaccination), there is also a division based on the technologies used (e.g., mRNA, vectors, and subunit vaccine). It is usually a question of convergence technologies that include bioscience, informatics, and cognitive sciences, and finally, nanotechnology and nanoscience (Spohrer, 2002). Human enhancement technologies (HET) can be divided into a third segment that focuses on application frameworks, which encompass both external and internal

aspects, specifically addressing the concepts of permanence and temporality. This classification, akin to the initial distinction between natural and artificial, clarifies the ethical considerations involved and the legitimacy of enhancement concerning the specific technology employed and its underlying framework. Spohrer (2002) identifies a structure comprising four fundamental enhancement technologies that operate internally and externally, along with various subcategories, including one that pertains to external environmental influences. Included within these classifications are novel materials, such as nanocarbon tubes, diverse event settings (e.g., lockdowns or virtual reality), and new themes, exemplified by the virtual persona of futurist Ray Kurzweil, referred to as Ramona. (2) The notion of “out of body” is associated with individual experiences and introduces a subcategory of new mediators, encompassing tools and aids (e.g., online schools). (3) Inside the body - temporary technology, which means new techniques of oral-digestive use of enhancements (existing pharmaceutical agents for behavior control, then cognitive enhancers, vaccines, electronic lens, etc.). (4) Inside the body - permanent, which includes new organs (new senses and nerve endings), then new skills (new use of existing senses and nerve endings), and, finally, the most ethically questionable category of new genes, the possibility of removing existing ones, as in the case of genetic modifications for the purposes of acceptance of xenotransplants and the addition of new (synthetic) genes (Spohrer, 2002: 104-112). This segment offers a brief explanation of the types and subtypes that comprise the framework for enhancement. To facilitate comprehension, the description will incorporate examples from the second division, where the applicability of the vaccine as an HET becomes evident.

The distinction between natural versus artificial and reversible versus irreversible HET, as well as permanent versus temporary effects, should be central in assessing the long-term impacts of technologies like vaccination. In the context of COVID-19 vaccines, for instance, the current vaccines provide artificial, temporary immunity, raising questions about their classification as a “human enhancement.” Unlike potential genetic modifications that could provide permanent immunity, vaccines represent a temporary, reversible form of enhancement. Nevertheless, this subgroup is different from natural immunization. Second, in the case of COVID-19, HET temporarily is pictured with the virus infection with the Omicron variant in persons already vaccinated with a vaccine based on the Delta variant (Chaguza et al., 2022). The third, vaccine as a kind of temporary, reversible profile of enhancement may, especially in non-selective usage, cause adverse health effects for some demographics, e.g., the pediatric population (Pandit et al., 2022; Yousaf et al., 2022), making the risk-benefit profile of COVID-19 vaccination in children remain uncertain (Copland et al., 2024). This raises a substantial ethical concern, considering that (Bernard et al., 2021; Shin et al., 2023) report had highlighted that before the emergence of Omicron, COVID-19 posed minimal risk to children and adolescents, both in comparison to other illnesses and in absolute terms.

Ethical Concerns Surrounding Vaccination

Döbler and Carbon (2021: 7) also touch on the ethical concerns related to vaccination, arguing that ethical issues often arise from individual attitudes, insufficient scientific communication, and issues of distributive justice rather than from any inherent malice in the technology itself. While this is an important point, it leaves out other critical ethical considerations, such as the role of autonomy and informed consent, especially when dealing with a technology applied on a mass scale during a global health crisis, such as a short vaccine trial² (5-10 times shorter time during COVID-19) of the clinical research and, especially, the lack of it for all demography (Meo et al., 2021; Wagner et al., 2021). Furthermore, the selective use of vaccines for various age groups led to the recommendation, and shortly after retrieving that direction, for the young population with the vaccine against COVID-19 (SST, 2021).

Autonomy, for instance, becomes a central ethical issue in cases where governments or public health organizations mandate vaccination. How do we balance the collective good with the individual's right to choose? Döbler and Carbon (2021) rightly point out that understanding the broader ethical debates on HET can provide valuable insights into policymaking in such scenarios. However, they could have extended this discussion by examining the tensions between paternalism and individual freedom more deeply, emphasizing only the intrapersonal level of action and ignoring the interpersonal (and communicable) level of analysis.

Ethics is mostly but not exclusively based on issues like (Respect of) Autonomy, Paternalism, Informed consent, Wellbeing, and No Harm. Döbler and Carbon's (2021) concerns like distributive justice, insufficient scientific communication, and individual attitudes are not ethical issues but social or even sociological issues. Ethics based only on the last-mentioned categories will be oriented to our social and personal expectations and circumstances, which are one more step closer to a contingency that opens the door to the solutions in which bad situations can justify bad ethics.

Solidarity is also an issue that the authors' (ibid) mentioned account did not take into consideration among previous social concerns. Solidarity means balancing the competition we constantly face in different spheres of social life and the wellbeing of others. It 'prevents' us from being servants to our dear selves yet allows us to express and enjoy our (relational) autonomy (incl. wellbeing). In modern society, solidarity is proportional interdependence caused by labor divisions and professionalization, while in traditional ones, there is a more mechanical type of solidarity that is less complex. Such a sociological portrait of solidarity may become a relevant indicator of crisis (Barton, 2005). For example, the fast development of the vaccine was not supported by the equal or even proportional procurement of it

² For time lines of every trial phase see *Vaccine Research & Development*; How can Covid-19 vaccine development be done quickly and safely? John Hopkins, University and Medicine, Coronavirus resource center at <https://coronavirus.jhu.edu/vaccines/timeline> accessed 09. October 2024.

among high and low-income nations. That supported our previous argument about technological hegemony (Mitrović, 2014; Zack, 2021; 2023), which refutes Agar's (2003) account that the principle of technological diffusion will equally distribute HET. We will return to this issue in the last section.

Considering that we should not defend the HET's usage as a tool to enhance or restore the pre-COVID state, Frank (1995) pointed out in his book about the wounded storyteller that the patient's self-reflection on his health before, during, and after the sickness could be divided into three phases: I was sick, then I have healed, and I am healthy again. However, the author provokes this statement with the question, can things be the same as before? Does the newly healed state of patients have the exact health status as before, or does the patient have an ideal picture of their previous state (Frank, 1995)? Second, should we restore (and how HET can improve) all injustice and shortages in the social and healthcare system that existed before COVID-19, such as all kinds of discrimination and long-lasting social and health crises as well as various medicine shortages during normal times (Fox and Unguru, 2020; Zack, 2021)?

Public Perception and the Acceptance of HET

Another key issue Döbler and Carbon (2021) highlight is the public's attitude toward HET and how crises like the pandemic can shift perceptions. They cite examples (see this example in Mitrović, 2020) where ethically controversial enhancements, such as reproductive cloning, could be reconsidered in specific circumstances—like a pandemic that causes infertility (Mitrović 2014; 2020). Here, they introduce Mitrović's (2020) perspective, which suggests that enhancements may become acceptable when framed as necessary solutions to global crises (Döbler and Carbon, 2021: 7).

Mitrović's (2020) argument raises an essential point of contention: How far can society be pushed toward accepting forms of enhancement that they would otherwise reject? This question is particularly relevant in the context of genetic modifications, where the boundaries of HET may blur between necessary health interventions and ethically dubious modifications. However, Döbler and Carbon (2021) are cautious about this notion. Nevertheless, as highlighted in the previous two sections, they do not delve into the broader implications of how the line between enhancement and therapy can shift based on societal needs and crises. One such issue is the extremely fast development and (conditional) authorization of the vaccines against COVID-19 (EMA, n.d.; Donati, 2022), which otherwise must be developed in more detail and in multiple more extended periods before they would be marketing authorized.

In light of our earlier remarks regarding the hypothetical dangers posed by human existence on Earth, the prohibited method may be employed to extend the survival of humanity, which encompasses the practice of human reproductive cloning. Juxtaposing HET and the COVID-19 story made the last hypothesis relevant. The contrast between HET and the COVID-19 narrative highlighted the relevance of our earlier comment. The most compelling evidence lies in the EMA's

declaration concerning unusual procedures for developing and authorizing various medicines, including vaccines against COVID-19: “The European Medicines Agency (EMA) supports the development of medicines that address unmet medical needs. In the interest of public health, applicants may be granted a conditional marketing authorization for such *medicines* on less comprehensive clinical data than normally required, where the benefit of immediate availability of the medicine outweighs the risk inherent in the fact that additional data are still required... Medicines for human use are eligible if they are intended for treating, preventing, or diagnosing seriously debilitating or life-threatening diseases.” (EMA, n.d.).

A Case-by-Case Approach to HET

In their conclusion, Döbler and Carbon (2021: 8) emphasize the need for a case-by-case evaluation of HET, considering the specific nature of each enhancement technology and its potential consequences. This approach is essential in distinguishing between various forms of HET, as each can have significantly different ethical, social, and medical impacts. Vaccination, for instance, may be seen as an enhancement in the context of preventing disease. However, other forms of HET, such as genetic modification, raise more complex ethical challenges that require a more nuanced approach.

Nevertheless, we have pointed out in previous sections that even HET, which is applied internally to the human body with temporary and reversible health effects, such as a vaccine may differ in type, effects and authorisation. First vaccines may vary by the type of technology used (e.g., mRNA, vector, and subunit). The application of certain technologies is linked to specific manufacturers, some of whom may hold authorization in different regions globally, thereby introducing geostrategic challenges that could arise from efforts to achieve self-sufficiency (Ventola, 2011; Sabogal, 2022; Tirop, 2017). The matter may also illustrate the political challenges and tensions before the pandemic, as demonstrated by the escalation of persistent crises in Ukraine and the Middle East.

For example, reflecting pre-existing crises and ethnic and religious divisionism in the Middle East, “Israel has secured a significant stock of coronavirus vaccines partly by pledging to quickly share data on its impact with Pfizer, an agreement with the drug company” (AFP, 2021).

This “data for doses” arrangement is not just “one of the most extensive studies of humans” in recent history (AFP, 2021) but a clear case of a geostrategic move toward secure self-sufficiency, national security advantage and fortifying strategic bonds with the USA (Mitrović, 2023: 19-22) in the relevant geopolitical surroundings. Despite “Israel’s success” in procuring vital HET during the disaster, about five million Palestinians who are next door in the West Bank and Gaza Strip were not inoculated with this HET (Zogby, 2021; Hendrix, Rubin and Bruillard, 2021).

The same strategy is seen with the vaccine *Sputnik-V*, which was developed in

Russia with a grant from the Russian Direct Investment Fund (RDIF) and became the first registered (vector)³ vaccine against COVID-19 on 11 August 2020 by the Russian Ministry of Health. This vaccine has been distributed to a total of 59 nations (today registered in about 70 countries), including Serbia. The onset of the Russian invasion of Ukraine in early 2022 prompted the United States and various allied countries to sanction the RDIF (Webster, 2022; USDT, 2022), thereby significantly hindering the future market potential of *Sputnik-V* (Webster, 2022; Hoffman, 2022). Moreover, despite proven safety in all three phases of research and high efficiency vaccine is not authorized by WHO (Chavda et al., 2023).⁴ Out of the 44 vaccines under WHO assessment, only 16 fulfilled all necessary requests and were (re) confirmed from 2021-2023. Vaccine *Sputnik-V* is still under assessment due to an additional documentation request (WHO, 2023). *Sputnik-V* also made splits among and between EU and European countries on COVID-19 vaccine (Holt, 2021). For example, Serbia and San Marino, as European countries, and Hungary, as an EU member country, have inoculated populations with the *Sputnik-V* without WHO and EMA approval, whereas Slovakian Prime Minister has resigned due to ordering 200.000 doses of *Sputnik-V* without consulting his coalition partners (Higgins, 2021; Holt, 2021; European Parliament, 2021; EMA, n.d.).

The Chinese COVID-19 Vaccine (inactivated virus)⁵ developed by Sinopharm and approved in China by the end of 2020, was introduced mostly in Africa, certain parts of Asia and South America, and in just three countries in Europe (Serbia, Belarus and Hungary as the only EU country) (BRIDGE, 2022). Having in mind the lack of the vaccine due to partly sanctioned Russian vaccines, the Chinese vaccine was approved in the COVAX system of the Global Solidarity Vaccination program under the World Health Organization (WHO) and still has not reached past and present geostrategic and economic concurrent like the EU and the USA.

³ A viral vector vaccine functions by using a viral vector to convey genetic material (DNA) to the host cells of the recipient, enabling the transcription of mRNA that codes for a desired protein or antigen, which in turn elicits an immune response (Sasso et al, 2020).

⁴ The *Sputnik-V* vaccine, also known as Gam-COVID-vac, was created by the Gamaleya Research Institute and is composed of Ad26 and Ad5 vectors that carry the S protein genes from SARS-CoV-2. The *Sputnik V* vaccine from Gamaleya, which encodes natural S, does not appear to use 2P spike mutations. A study involving 76 individuals aged 18 to 60 years in Phase I/II trials demonstrated a favorable safety and immune response profile Phase III trials showed acceptable tolerability and 91.6% efficacy, and the vaccine was approved in Russia. According to the initial findings from Phase I/II trials published on September 4, 2020, the vaccine received approval for distribution in Russia in April 2020 and subsequently in 69 additional nations. Despite this, the vaccine is not authorized by WHO (Chavda et al., 2023).

⁵ The term inactivated vaccine refers to a type of vaccine made from virus particles, bacteria, or other pathogens that have been cultured and then killed, thereby abolishing their capacity to induce illness. Conversely, live vaccines incorporate pathogens that remain viable, although they are typically attenuated, meaning they have been weakened. Inactivated vaccines utilize pathogens that are cultivated in regulated environments and subsequently destroyed to diminish their ability to cause infection, thereby safeguarding individuals from vaccine-related illnesses (Petrosky and Aquilar, 2004).

In its initial phase, the pandemic has revealed a lack of global solidarity, interstate competition for scarce resources, and uneven public health policies (Bollykyn and Bown, 2020). It has been revealed that the global benefits arising from national endeavors in vaccine development result from investments made by high-income governments and other stakeholders to secure doses for their populations. The notion of “vaccine nationalism” has been rightfully criticized, yet the investments driven by self-interest have played a crucial role in the rapid development and authorization of effective vaccines (Afifah et al., 2021, 19-20, 30; Mitrović, 2020; Riaz, et al., 2021; Zhou, 2021). A detailed examination of the situation indicates a disparity between the swift, self-interested development of vaccines (in this case, comprehended as HET) and the procurement efforts of low-income countries in the early stages of the pandemic (*ibid*).

Finally, the case-by-case approach also risks fragmenting the larger ethical discourse, making it challenging to establish broad ethical frameworks applicable to HET. Döbler and Carbon’s (2021) argument would benefit from more discussion on balancing the need for individualized evaluations with the establishment of overarching ethical principles that can guide the use of HET in the future.

Conclusion

Döbler and Carbon’s argument about vaccines as Human Enhancement Technologies (HET) raises important questions about the application of HET, particularly in the context of the global health crisis. While they offer valuable insights into the ethical debates surrounding vaccination, there is room for deeper exploration into the distinctions between temporary and permanent effects of HET applied in disasters, the role of public perception in shaping the acceptance of HET, solidarity, social justice and the ethical considerations of autonomy and consent. Although the recent pandemic has shown various more or less effective social and public health first responses, it was also a remarkable example of the quick development of the most efficient tool for preventing relevant infectious diseases (COVID-19 vaccines). Nevertheless, such a response reveals previous social and political crises that reduced the real efficiency of vaccines during a pandemic, teaching us that ethics and fundamental social values such as solidarity must develop hand in hand with HET.

By considering ethical contingencies and ensuring more nuanced social analysis, we can better comprehend the complex ethical landscape of HET, ensuring that these technologies are applied in ways that respect individual rights while addressing global health challenges. Combining a case-by-case approach with the holistic approach presented in this paper takes one step on the path toward ensuring that ethics do not slip into socioeconomic and political programs, often hidden behind justified public interests by default.

References

- Afifah Rahman-Shepherd, Charles Clift, Emma Ross, Lara Hollmann, Nina van der Mark, Benjamin Wakefield, Champa Patel and Robert Yates. (2021). *Solidarity in response to the COVID-19 pandemic. Has the world worked together to tackle the coronavirus?* London: Chatham House. ISBN 978 1 78413 481 5.
- https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2021-07/2021-07-14-solidarity-response-covid-19-pandemic-rahman-shepherd-et-al_0_0.pdf
- AFP (2021), Israel-Pfizer vaccine deal points to ‘data for doses’ swap. *France 24*. from 18/01/2021. At: <https://www.france24.com/en/live-news/20210118-israel-pfizer-vaccine-deal-points-to-data-for-doses-swap> Accessed 13. October 2024.
- Barton, A. H., 2005. “Disaster And Collective Stress”, in Perry, R.W. and Quarantelli, E. L. (eds.), *What is a Disaster. New Answers to Old Question*, pp. 125 – 152, USA: International Research Committee on Disasters.
- Agar, N. (2003). *Liberal Eugenics: In defense of Human Enhancement*. Oxford: Blackwell.
- Berner, Reinhard, Peter Walger, Arne Simon, Thomas Fischbach, Jörg Dötsch, Dominik Schneider, Hans-Iko Huppertz, and Johannes Hübner. (2021). “Korr. Stellungnahme der Deutschen Ge-sellschaft für Pädiatrische Infektiologie (DGPI) und der Deutschen Gesellschaft für Krank-enhaushygiene (DGKH) - Hospitalisierung und Sterblichkeit von COVID-19 bei Kindern in Deutschland (korr. Version)”. Deutsche Gesellschaft für Pädiatrische Infektiologie (DGPI). https://dmpi.de/wp-content/uploads/2021/04/Mortalitaet-Kinder-21_04_2021_korr.pdf.
- Bollykyn J.T. and Bown, P.C. (2020) *The Tragedy of Vaccine Nationalism*. *Foreign Affairs*. 99(5), 96-108.
- BRIDGE, China COVID-19 Vaccine Tracker. (No longer being updated since December 28, 2022). At <https://bridgebeijing.com/our-publications/our-publications-1/china-covid-19-vaccines-tracker/> Accessed 13.10.2024.
- Chaguza, C., Coppi, A., Earnest, R., Ferguson, D., Kerantzas, N., Warner, F., Young, H. P., Breban, M. I., Billig, K., Koch, R. T., Pham, K., Kalinich, C. C., Ott, I. M., Fauver, J. R., Hahn, A. M., Tikhonova, I. R., Castaldi, C., De Kumar, B., Pettker, C. M., Warren, J. L., ... Grubaugh, N. D. (2022). Rapid emergence of SARS-CoV-2 Omicron variant is associated with an infection advantage over Delta in vaccinated persons. *Med (New York, N.Y.)*, 3(5), 325–334.e4. <https://doi.org/10.1016/j.medj.2022.03.010>
- Chavda, V. P., Bezbaruah, R., Valu, D., Patel, B., Kumar, A., Prasad, S., Kakoti, B. B., Kaushik, A., & Jesawadawala, M. (2023). Adenoviral Vector-Based Vaccine Platform for COVID-19: Current Status. *Vaccines*, 11(2), 432. <https://doi.org/10.3390/vaccines11020432>
- Copland, E., Patone, M., Saatci, D. et al. Safety outcomes following COVID-19 vaccination and infection in 5.1 million children in England. (2024). *Nat Commun* 15, 3822 <https://doi.org/10.1038/s41467-024-47745-z>
- Donati, A. (2022). The Conditional Marketing Authorisation of Covid-19 Vaccines: A Critical Assessment under EU Law. *European Journal of Health Law*, 29(1), 33-52. <https://doi.org/10.1163/15718093-bja10065>

- Döbler, N. A. & Carbon, C.-C. (2021). Vaccination against SARS-CoV-2: A human enhancement story. *Translational Medicine Communications*, 6, Artikel 27. <https://doi.org/10.1186/s41231-021-00104-2>
- European Medicine Agency-EMA. (n.d.). Conditional marketing authorization. <https://www.ema.europa.eu/en/human-regulatory-overview/marketing-authorisation/conditional-marketing-authorisation>
- European Parliament (2021). Acceptance of Sputnik V for the purposes of the EU vaccination passport. Parliamentary question - E-004003/2021, 31. August 2021. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2021-004003_EN.html#def2
- Frank, A. (1995). *The Wounded Storyteller: Body, Illness, and Ethics*. Chicago: University Chicago Press.
- Fox, E.R., Unguru, Y. (2020). Oncology drug shortages in the USA — business as usual. *Nat Rev Clin Oncol* 17, pp. 128–129. <https://doi.org/10.1038/s41571-019-0318-x>
- Hendrix, S; Rubin, J; Bruillard, K. (2021). Israel’s ahead-of-the-world vaccine rollout offers hope for countries lagging behind, *Washington Post*, 28 feb 2021. https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/israel-coronavirus-vaccine-research-studies/2021/02/28/3ba3c3f2-7526-11eb-9489-8f7dadc51e75_story.html
- Higgins, A. (2021). Slovakia Claims a Bait-and-Switch With the Russian Vaccines it Ordered. *New York Times*, 21. April 2021; updated 8 October 2021. <https://www.nytimes.com/2021/04/08/world/europe/slovakia-coronavirus-russia-vaccine-sputnik.html>
- Hoffman M (2022). “How Russia’s Ukraine invasion doomed the Sputnik V coronavirus vaccine”. *The Washington Post*, from 9 April 2022. At: <https://www.washingtonpost.com/health/2022/04/09/russia-sputnik-vaccine-rejected/> Accessed 13.10.2024.
- Holt, E. (2021). Countries split from EU on COVID-19 vaccines. *The Lancet*, 397(10278), 958.
- Meo SA, Bukhari IA, Akram J, Meo AS, Klonoff DC. COVID-19 vaccines: comparison of biological, pharmacological characteristics and adverse effects of Pfizer/BioNTech and Moderna Vaccines. (2021). *Eur Rev Med Pharmacol Sci.* ;25(3):1663-1669. doi: 10.26355/eurrev_202102_24877. PMID: 33629336.
- Mitrović, V. (2014). The Contingency of the “enhancement” arguments: The possible transition from ethical debate to social and political programs. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. Vol 13. issue 37 (2014): 93-124.
- Mitrović, V. (2020). Double effects of the pandemic (Corona). In: *Sociološki pregled*. LIV (3), pp. 609-626.
- Mitrović, Veselin (2023) *Homo experimentalis. Geografija socioloških eseja*. Beograd: Institut društvenih nauka. ISBN 978-86-7093-260-9
- Mitrović, V. (2024) DETECTING RESILIENCE ISSUES AMONG MARGINAL GROUPS AS A BIOETHICAL GOAL. In: *DISASTER CONSTRUCTION AND RECONSTRUCTION: LESSONS FROM COVID-19 FOR ETHICS, POLITICS AND LAW*. Institute of Social Sciences, Belgrade, pp. 94-112. ISBN 978-86-7093-271-5

- Pandit, T., Pandit, R., & Goyal, L. (2022). Uncommon Side Effects of COVID-19 Vaccination in the Pediatric Population. *Cureus*, 14(10), e30276. <https://doi.org/10.7759/cureus.30276>
- Petrovsky N, Aguilar JC (2004). “Vaccine adjuvants: current state and future trends”. *Immunology and Cell Biology*. 82 (5): 488–496. doi:10.1111/j.0818-9641.2004.01272.x
- Riaz, M.M.A., Ahmad, U., Mohan, A. et al. Global impact of vaccine nationalism during COVID-19 pandemic. *Trop Med Health* 49, 101 (2021). <https://doi.org/10.1186/s41182-021-00394-0>
- Sabogal De La Pava, M.L., Tucker, E.L. (2022). Drug shortages in low- and middle-income countries: Colombia as a case study. *J of Pharm Policy and Pract* 15, 42. <https://doi.org/10.1186/s40545-022-00439-7>
- Sasso, E; Morena A, D’Alise; Zambrano, N; Scarselli, E.; Folgori, A.; Nicosia, A.. (2020). New viral vectors for infectious diseases and cancer, *Seminars in Immunology* (50), 1-26. ISSN 1044-5323, <https://doi.org/10.1016/j.smim.2020.101430>.
- Shin, E., Choe, Y. J., Ryu, B., Kim, N. Y., Lee, H. J., Kim, D. H., Kim, S. S., Kwon, D., Yun, K. W., Park, S. E., Choi, E. H., Lee, S., & Lee, H. (2023). Pediatric Deaths Associated With Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) in Korea. *Journal of Korean medical science*, 38(3), e21. <https://doi.org/10.3346/jkms.2023.38.e21>
- Spohrer, J. (2002). NBICS (Nano-Bio-Info-Cogno-Socio) Convergence to Improve Human Performance: Opportunities and Challenges In: *Converging Technologies for Improving Human Performance NANOTECHNOLOGY, BIOTECHNOLOGY, INFORMATION TECHNOLOGY AND COGNITIVE SCIENCE*. Mihail C. Roco and William Sims Bainbridge (eds.), pp. 101-117. NSF. Arlington, Virginia. <https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/bioecon-%28%23%20023SUPP%29%20NSF-NBIC.pdf>
- SST (2021). COVID-19 vaccination of children aged 5-11 years. Sundhedsstvrelesen, Date 06 December 2021 BES Case no. 05-0600-1260. file:///C:/Users/User/OneDrive/Desktop/BMC/Response%20to%20the/Notat%20vedr_%20vaccination%20af%20boern%20pa%205%20til%2011%20ar_ENDELIG_EU_godkendelse_ENGLESK_SBEF.pdf
- Tirop, L.J. (2017). SELF-SUFFICIENCY IN PHARMACEUTICAL MANUFACTURING. *East and Central African Journal of Pharmaceutical Sciences*, Editorial (20): 1–2.
- USDT (2022). “Treasury Prohibits Transactions with Central Bank of Russia and Imposes Sanctions on Key Sources of Russia’s Wealth”. U.S. Department of the Treasury. From February 28, 2022. At: <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy0612>. Accessed 13.10.2024
- Yousaf AR, Cortese MM, Taylor AW, Broder KR, Oster ME, Wong JM, Guh AY, McCormick DW, Kamidani S, Schlaudecker EP, Edwards KM, Creech CB, Staat MA, Belay ED, Marquez P, Su JR, Salzman MB, Thompson D, Campbell AP; MIS-C Investigation Authorship Group. Reported cases of multisystem inflammatory syndrome in children aged 12-20 years in the USA who received a COVID-19 vaccine, December, 2020, through August, 2021: a surveillance investigation. *Lancet Child Adolesc Health*. 2022 May;6(5):303-312. doi: 10.1016/S2352-4642(22)00028-1. Epub 2022 Feb 23. PMID: 35216660; PMCID: PMC8864018.

- Ventola C. L. (2011). The drug shortage crisis in the United States: causes, impact, and management strategies. *P & T : a peer-reviewed journal for formulary management*, 36(11), 740–757.
- Wagner, R., Hildt, E., Grabski, E., Sun, Y., Meyer, H., Lommel, A., Keller-Stanislawski, B., Müller-Berghaus, J., & Cichutek, K. (2021). Accelerated Development of COVID-19 Vaccines: Technology Platforms, Benefits, and Associated Risks. *Vaccines*, 9(7), 747. <https://doi.org/10.3390/vaccines9070747>
- Webster, P. (2022). “Russian COVID-19 vaccine in jeopardy after Ukraine invasion”. *Nature Medicine*: d41591–022–00042-y. doi:10.1038/d41591-022-00042-y. PMID 35293390. S2CID 247475281
- WHO (2023) Status of the COVID Vaccine within WHO. WHO, 08. August 2023. https://extranet.who.int/prequal/sites/default/files/document_files/Status_COVID_VAX_08AUGust2023.pdf
- Zack, N. (2021). *The American Tragedy of COVID-19. Social and Political Crises of 2020*. New York: Rowman and Littlefield.
- Zack, N., (2023). *Ethics for Disaster*. Second edition. Rowman and Littlefield, Lanham MD.
- Zogby, J (2021). COVID Vaccine. Israel Hasbara versus reality, *Arab American Institute*, from 18. January 2021. At: <https://www.aaiusa.org/library/covid-vaccines-israeli-hasbara-versus-reality> Accessed 13.10.2024
- Zhou, Y. R. (2021). Vaccine nationalism: contested relationships between COVID-19 and globalization. *Globalizations*, 19(3), 450–465. <https://doi.org/10.1080/14747731.2021.1963202>

СТАРЕ НЕДОСЛЕДНОСТИ У НОВОЈ ПРИЧИ: ТЕХНОЛОГИЈЕ ЗА ПОБОЉШАЊЕ ЉУДИ У СЛУЧАЈУ COVID-19

Веселин Митровић
Институт друштвених наука, Београд

Сажетак

Овај рад истражује етичке и друштвене димензије технологија за побољшање људи (ХЕТ) током катастрофа, посебно како њихово етичко оправдање генерише недоследности и непредвиђене ситуације и утиче на друштвене агенде. Надовезујући се на претходни Митровићев оквир схватања двоструког ефекта корона кризе, рад испитује како биоетичке дебате обликују медицинске и политичке праксе, са импликацијама на различите групе. Анализа се ослања на дискусију о вакцинацији, као интерном облику ХЕТ-а, против SARS-CoV-2 постављајући питања о етичким границама и друштвеним утицајима таквих технологија. У раду се тврди да се технологије које обично захтевају темељну медицинску и етичку процену примењују према убрзаној процедури током

катастрофа, потенцијално занемарујући индивидуалну аутономију и интересе јавног здравља, чиме постају део шире политичке агенде. Студија задире у етичке дилеме око вакцинације и како биоетичке поделе технологија побољшања утичу на јавни дискурс. Рад наглашава недоследности у етичким дебатама и њихов утицај на перцепцију јавности испитујући критичке аргументе у вези са оправдањем ХЕТ-а. Последњи део предлаже оквир за анализу ХЕТ-а у будућим пандемијама, користећи практичне примере како би илустровао потребу за нијансиранијим и етички доследним приступом.

Кључне речи: вакцинација, катастрофа, криза, технологија побољшања људи, SARS-CoV-2.

RECEIVED: 26.10.2024.

REVISION RECEIVED: 15.11.2024.

ACCEPTED: 16.11.2024

vmitrovic@idn.org.rs

UTICAJ VREDNOSNIH ORIJENTACIJA MLADIH SA TERITORIJE BEOGRADA NA STAVOVE O VAKCINACIJI PROTIV VIRUSA KOVID-19

Stefan Mandić^{1*}, Zoran Krstić^{2**}, Stefan Zdravković^{3***}

Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija

Sažetak

Vrednosne orijentacije predstavljaju koherentan skup pojedinačnih vrednosti i određuju ponašanje i stavove društvenih grupa i individua. Više međusobno povezanih vrednosnih orijentacija čine osnovnu strukturu širih ideoloških orijentacija. Osnovni cilj ovog rada je bio da utvrdi kako su vrednosne orijentacije i ideološke orijentacije obrazovanih mladih sa teritorije Beograda uticale na stavove o vakcinaciji protiv virusa kovid-19. Osim osnovnog, postojala su još dva cilja: ispitivanje kakav je uticaj orijentacija obrazovanih mladih sa teritorije Beograda imala na stavove o prirodi virusa kovid-19 i posredno ispitivanje poverenja obrazovanih mladih sa teritorije Beograda u institucije. Osnovne istraživačke pretpostavke rada su bile da su obrazovani mladi sa teritorije Beograda desne orijentacije (narodnjašvo) iskazivali veće nepoverenje u vakcinaciju i smatrali da je kovid-19 nastao veštačkim putem, dok su obrazovani mladi sa teritorije Beograda liberalne orijentacije (srpski liberalizam) iskazivali veće poverenje u vakcinaciju i smatrali da je kovid-19 nastao prirodnim putem, kao i da su mladi većinski iskazivali nepoverenje u institucije tokom pandemije. Osnovni metod istraživanja je bio polustrukturisani dubinski intervju. Rezultati istraživanja su pokazali da su mladi narodnjačkog opredeljenja imali nisko poverenje u zvaničan narativ o kovidu-19 i da su uglavnom odbijali vakcinaciju. Mladi liberalnog usmerenja su takođe uglavnom odbacivali zvanične narative o koronavirusu, ali su iskazivali veću spremnost za vakcinaciju. Istraživanje je takođe ukazalo da je najveći deo obrazovanih mladih tokom pandemija imao nisko poverenje u institucije.

Ključne reči: obrazovani mladi sa teritorije Beograda, vrednosne orijentacije, kovid-19, vakcinacija.

¹ Autor za korespondenciju: stefan.mandic@f.bg.ac.rs

Tekst je deo istraživanja realizovanog u sklopu projekta broj 451-03- 68/2022-14/200163.

Rad citirati kao: Mandić, S., Krstić, Z., Zdravković, S. (2024). Uticaj vrednosnih orijentacija mladih sa teritorije Beograda na stavove o vakcinaciji protiv virusa Kovid-19. *Godišnjak za sociologiju* vol. 20(No 33): 25–42.

* <https://orcid.org/0000-0003-4531-4436>

² ** <https://orcid.org/0009-0007-5579-7263>

³ *** <https://orcid.org/0000-0002-6117-0586>

Uticaj vrednosnih orijentacija mladih sa teritorije Beograda na stavove o vakcinaciji protiv virusa kovid-19

Uvod

Tokom poslednjih nekoliko decenija zabeležen je generalni pad poverenja u globalne institucije. U SAD u institucije je 1958. godine verovalo 74% stanovništva, dok je taj broj 2021. godine iznosio samo 24% (United Nations, 2021). U šezdeset najrazvijenijih zemalja broj stanovnika koji je imao poverenje u institucije je 2006. godine iznosio 46%, dok je u 2019. bio 36%. Globalni pad poverenja u različite oblike nacionalnih i internacionalnih institucija je takođe prisutan među omladinom, te 2021. godine samo 25% američkih milenijalaca (rođenih od 1981. do 1996. godine) iskazuje poverenje u institucije (United Nations, 2021).

Kao i na globalnom nivou i u Srbiji se poverenje u većinu institucija nalazi na niskom nivou. Građani imaju nisko poverenje u medije (18%), nevladine organizacije (19%), sudstvo (23%) itd. (SeCons, 2017, str. 4). Jedine dve institucije sa visokim poverenjem građana Srbije su Vojska Srbije (62%) i SPC (58%) (SeCons, 2017). Takođe, građani imaju mali stepen poverenja u političke institucije, te tek 14% veruje u političke partije, a trećina u institucije predsednika i narodne skupštine (SeCons, 2017, str. 4). Ranija istraživanja pokazuju nizak stepen poverenja građana u institucije, naročito u političke institucije, i tokom prve decenije dvehiljaditih (Slavujević, 2010). Glavni faktori koji određuju poverenje ili nepoverenje u političke institucije su partijska pripadnost građana i karakteristike ličnosti koja vodi institucije, što ukazuje na činjenicu da građani ne vide institucije kao nezavisna i neutralna tela, već kao personifikacije političkih vođa (Bešić, 2011). Interesantan je podatak da je tokom pandemije virusa kovid-19, 49% građana iskazivalo poverenje u zdravstveni sistem (Deutsche Welle, 2021), što je, u odnosu na poverenje u druge institucije, visok procenat, ali ipak nezadovoljavajući, ukoliko se uzme u obzir da preko polovine građanstva ne veruje navedenom sistemu. Nepoverenje u institucije je prisutno među svim starosnim kategorijama. Ipak, među mladima je zabeleženo niže poverenje u institucije nego kod starijih građana, ali i veće poverenje u druge ljude (društveno poverenje) (Drndarević & Protić, 2020).

Pad poverenja se može objasniti pomoću više faktora. Pre svega, još od sedamdesetih godina 20. veka realne najamnine radničke i srednje klase u razvijenim zemljama i najvećem broju zemalja u razvoju se nalaze na istom nivou ili imaju veoma niske stope rasta (Milanović, 2016, 2019; Turper & Aarts, 2015). Zatim, da ekonomski faktori imaju značajan uticaj na pad poverenja u institucije ukazuje i činjenica da je poverenje značajno palo nakon ekonomske krize iz 2007. godine i da mu je u Evropi trebalo gotovo petnaest godina da se popne na stopu od samo 40% (United Nations, 2021). Mnogi autori naglašavaju uticaj ekonomske krize iz 2007. godine na pad poverenja u zvanične političke narative. U prilog ovome govori rast popularnosti populističkih političkih opcija poput Trampa u Americi i Alternative za Nemačku u Nemačkoj, porast populizma u Istočnoj Evropi, Bregzit, itd. (Algan et

al., 2017). Dalje, na pad poverenja verovatno je uticalo i pokretanje različitih ratova od strane velikih sila koje se uglavnom zasnivalo na lažnim tvrdnjama. Pored toga, masovna upotreba interneta i razvitak društvenih mreža su stanovništvu omogućili da lako dolazi do novih izvora informacija, što je povećalo broj narativa alternativnih zvaničnom narativu establišmenta, ali i popularnost različitih oblika teorija zavera (Enders et al., 2021). Pojedina istraživanja pokazuju da je i veći stepen obrazovanja stanovništva uticao na pad poverenja u institucije (Turper & Aarts, 2015). Sa druge strane, određeni autori navode da se poverenje u institucije kreće ciklično kroz nizove uspona i padova i da poverenje u demokratiju nije nužno povezano sa poverenjem u političke institucije, tj. da je uz nisko poverenje u političku elitu moguće i visoko poverenje u demokratske principe (Van der Mer, 2017).

U Srbiji je, osim globalnim trendovima, nisko poverenje u institucije uzrokovano i posebnim društvenim kontekstom koji se odlikuje sledećim preprekama:

„od istorijskog nasleđa slabih demokratskih institucija i vladavine prava, preko sveprisutnih klijentelističkih mreža i zarobljavanja javnih resursa (uključujući i institucije) od strane političke elite, do široko rasprostranjene korupcije i neefikasnosti u pružanju usluga“ (SeCons, 2017, str. 3).

Objašnjenje nepoverenja u globalne institucije se potencijalno može naći u nezadovoljstvu velikog dela stanovništva načinom na koji ekonomske i političke elite vode društva u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju, kao i slabljenje uticaja ideoloških matrica preko kojih te elite pravdaju *status kvo*. Opšte nepoverenje u institucije naročito je došlo do izražaja tokom pandemije kovid-19 kao perioda društvene krize. Ono se najpre ogledalo u nespremnosti značajnih delova stanovništva da slušaju savete o poželjnom ponašanju u doba pandemije, odbijanju zvaničnog narativa o nastanku virusa i nespremnosti na vakcinisanje protiv bolesti kovid-19. Uočeni su pokazatelji koji nedvosmisleno svedoče o rastu materijalnih nejednakosti na globalnom nivou za vreme pandemije (Krstić, 2022; Oxfam 2021, 2022). Stoga, osim same pandemije, na pad poverenja je verovatno uticalo i povećanje nejednakosti tokom pandemije. Istraživanja na svetskom nivou su pokazala da je nepoverenje u doba pandemije bilo prisutno u svim generacijama (United Nations, 2021). Ipak, alarmantan je podatak da je nepoverenje u zvanične institucije, upute i narative bilo izraženije među mladima (United Nations, 2021). U ovom radu, stoga, težimo da, preko upotrebe kvalitativnog metoda, sprovedemo istraživanje u kome ćemo donekle ispitati poverenje mladih sa teritorije Beograda u zvaničan narativ o nastanku virusa kovid-19 i spremnost na vakcinaciju i utvrdimo (ne)postojanje poverenja u institucije među mladima sa teritorije Beograda tokom trajanja pandemije u Srbiji. Relevantnost rada se ogleda u težnji da se u širem smislu istraži zašto omladina nema poverenje u institucije tokom društvenih kriza, što potencijalno može da doprinese stvaranju osnova za buduće praktične politike, čiji bi cilj bio povećanje poverenja omladine u institucije.

Teorijski okvir

U procesa socijalizacije pojedinci usvajaju vrednosti i vrednosne orijentacije (klustere vrednosti) koje tokom života bitno utiču na njihove kognitivne stavove, ponašanja i afektivna stanja (Pešić, 2016; 2017). Koje će vrednosti pojedinac slediti uslovljeno je njegovim širim društvenim položajem, te su brojni društveni naučnici ukazivali da misaona stanja i prakse pojedinca zavise od socijalnog habitusa koji formira i reprodukuje ta misaona stanja i prakse (Bourdieu, 1977), da društveno biće određuje društvenu svest (Marks, 1969) itd. Važna činjenica za ovaj rad je da vrednosti presudno određuju stavove pojedinaca o društveno relevantnim temama, te da bitno utiču na način odvijanja njihovog društvenog delovanja (Pešić, 2017). Društveni sukobi između različitih društvenih grupa se često prvo manifestuju kao sukobi različitih vrednosnih orijentacija (LeBaron, 2003). Analizom načina na koji vrednosti utiču na podele po bitnim društvenim pitanjima može se implicitno dobiti i presek opšteg stanja u kojem se nalazi određeno društvo. Stoga je osnovni cilj našeg istraživanja utvrđivanje kako na stavove obrazovanih mladih sa teritorije Beograda o vakcinaciji protiv bolesti kovid-19 i o nastanku koronavirusa utiču različite vrednosne orijentacije i sa njima povezane drugačije ideološke orijentacije. Uslediće definisanje osnovnih teorijskih pojmova na kojima se zasniva naše istraživanje, detaljnije definisanje osnovnih ciljeva istraživanja i postavljanje istraživačkih pitanja i istraživačkih pretpostavki.

Vrednosti predstavljaju:

„relativno stabilne (mada ne i nepromenljive) i opšte karakteristike društvenih grupa kojima se pripisuje poželjnost određenih oblika mišljenja, osećanja i verovanja i kao takve sačinjavaju elemente društvene svesti koji imaju usmeravajuće dejstvo na društveno delanje kolektivnih i individualnih aktera” (Pešić, 2017, str. 75–76).

U ranijim istraživanjima je pokazano da se više pojedinačnih vrednosti na empirijskom nivou grupiše u stabilne klustere vrednosti (vrednosne orijentacije) poput ekonomskog liberalizma/egalitarizma, političkog liberalizma/autoritarizma, patrijarhalnosti/rodnog liberalizma, nacionalizma/anacionalizma itd. (Pešić, 2016, 2017). Vrednosne orijentacije su neodvojive od ideološke orijentacije. Ideološka orijentacije se može definisati kao koherentan pogled na svet ili svetonazor sačinjen od međusobno povezanih skupova pojedinačnih vrednosnih orijentacija. U skladu sa time se ideološka orijentacija može dvostruko odrediti: direktno, tj. samoizjašnjavanjem i indirektno, preko vrednosnih orijentacija ispitanika. Sada će uslediti definicije vrednosnih orijentacija relevantnih za ovaj rad.

Ekonomski liberalizam je definisan kao vrednosna orijentacija „koja zastupa ekonomski individualizam (prihvatanje privatne svojine i individualne odgovornosti), minimalnu ulogu države u ekonomiji, opravdavanje ekonomskih nejednakosti i preduzetnički duh“ (Mandić, 2022, str. 87; Pešić, 2017). Suprotno vrednosno opredeljenje je okarakterisano kao egalitarno-redistributivno. Pod političkim liberalizmom se podrazumeva vrednosna orijentacija „koja zastupa prava i slobodu pojedinca, političko-pravnu jednakost građana, višepartijski sistem i ograničenu vlast“

(Mandić, 2022, str. 87; Pešić, 2017). Suprotno njemu je autoritarno opredeljenje.

Patrijarhalnost je određena kao „vrednosna orijentacija prema kojoj muškarci više vrede od žena i stoga zaslužuju da se nalaze na višim društvenim položajima” (Mandić, 2022, str. 87; Pešić, 2016). Suprotni stavovi dovode do rodno liberalnog opredeljenja. U rodno liberalnom opredeljenju biće odvojena pozicija „klasičnog rodno liberalizma (muškarci i žene kao pravno jednaki imaju iste društvene šanse) od pozicije „novog rodno liberalizma (verovanje u neophodnost postojanja pozitivnih diskriminatornih mera kako bi se poboljšao položaj žena)” (Mandić, 2022, str. 87).

Nacionalizam je definisan kao „subjektivno verovanje u zajedničko poreklo pripadnika jedne zajednice, koje se temelji na običajima, istorijskim sećanjima ili sličnosti u spoljnom izgledu” (Mandić, 2022, str. 87; Pešić, 2016; Veber, 1976). Nacionalizam je određen putem dva parametra: nacionalistički organicizam i nacionalistički ekskluzivizam. Nacionalistički organicizam je „shvatanje da je nacija kulturno i biološko jedinstvo čiji se temelji nalaze u dubokoj prošlosti” (Mandić, 2022, str. 87; Pešić, 2016). Nacionalistički ekskluzivizam je „odnos prema drugim etničkim ili nacionalnim grupama, a može se označiti i kao stepen socijalne distance prema drugim nacionalnim grupama“ (Mandić, 2022, str. 87; Pešić, 2016).

Mladi su definisani kao pripadnici starosne populacije od 18 do 35 godina. Iako najveći broj definicija omladine podrazumeva da se u mlade svrstavaju starosne kohorte od 18 do 24 ili od 18 do 30 godina (u značajnom broju država mladi se određuju kao starosna kategorija između 18 i 35) (United Nations, 2013), mi smo se odlučili za širu definiciju omladine koju smatramo pogodnijom, jer uzima u obzir procese poput produžene adolescencije i produžene mladosti koji se manifestuju kroz sporije ekonomsko osamostaljivanje i sve kasnije zasnivanje porodice.

U Srbiji, kao i u većini ostalih država, prisutne su dve bazične ideologije koje su se formirale tokom 19. veka (Antonić, 2015) i koje se međusobno bore za dominantan status. Iako se u okviru građanstva mogu naći i ostali oblici ideologija, sledeće dve ideologije su najuticajnije i najznačajnije, kako zbog svoje ukorenjenosti u stanovništvu, tako i zbog istorijskog nasleđa.

Prva i najdominantnija ideologija je označena kao narodnjaštvo. Njegove početke možemo naći u Narodnoj radikalnoj stranci čiji je vođa bio Nikola Pašić. Ideološki koreni srpskog narodnjaštva su klasični liberalizam i nacionalizam, francuski radikalizam i rusko levičarsko narodnjaštvo 19. veka. Treba napomenuti da se opšti pojam srpskog narodnjaštva, čiji glavni koren je Narodna radikalna stranka, treba razlikovati od „narodnjaka“ prve decenije 20. veka, kako su sebe nazivali ostaci devetnaestovekovne Liberalne stranke (Antonić, 2015; Ković, 2015). Narodnjaštvo se može definisati kao ideološki svetonazor prema kome su niže klase i (srpski) narod glavni nosioci suvereniteta i ispravnog istorijskog kursa kretanja (ili u kontekstu nekih drugih društava, njihovi narodi shvaćeni kao etničke zajednice sa zajedničkim vrednostima (Smith, 2009) i sa dubokim istorijskim korenima (Pešić, 2017)). Političke elite, stoga, ukoliko hoće da vladaju na ispravan način, moraju najpre dobiti plebiscitarnu formalnu ili neformalnu podršku (srpskog) naroda i sprovesti politički kurs u skladu sa istorijskim i političkim interesima većine u okviru (srpskog) naroda (Antonić, 2015; Eatwell & Goodwin, 2018). Narodnjaštvo kao populističku

ideologiju odlikuju egalitarno-redistributivno usmerenje, patrijarhalnost, umereni politički liberalizam, populistički demokratizam i nacionalizam. Savremeniji oblik narodnjaštva podrazumeva i rodni liberalizam (Mandić, 2022).

Drugu, u Srbiji značajno ukorenjenu, ideologiju ćemo nazvati srpskim liberalizmom. Preteče srpskog liberalizma se mogu naći u partijama koje su se suprotstavljale Narodnoj radikalnoj stranci, pre svega u Liberalnoj i Naprednoj stranci (Antonić, 2015). Ipak, za razliku od savremenog, rani srpski liberalizam je, uz elitizam, bio i nacionalistički orijentisan (Ković, 2015). Savremeni srpski liberalizam je svoj najviši filozofski oblik dobio u delu Radomira Konstantinovića pod nazivom „Filozofija palanke“ (Konstantinović, 2004). Osnovni stav ove ideologije je da se srpsko društvo nikada neće razviti i približiti zapadnim „demokratijama“ ukoliko u potpunosti ne prihvati vrednosti koje su dominantne na Zapadu (Perović, 2015; Stojanović, 2010, 2017). Srpski liberalizam se stoga može odrediti kao elitistička ideologija „modernizacije“. Ovu ideologiju karakterišu ekonomski, rodni i politički liberalizam, uz latentni otklon prema demokratiji, kao i anacionalnost. Srpski liberalizam ima i levu varijantu koju odlikuje egalitarno-redistributivno usmerenje (levi liberali) (Mandić, 2022). Iako srpski liberalizam u načelu podržava demokratski poredak, na latentnom nivou nema poverenje u njega, jer smatra da mase ne mogu biti nosioci modernizacijskog procesa zbog svojih retrogradnih vrednosti, već da se modernizacija može postići socijalizacijom masa od strane kulturne i intelektualne elite koja treba da dovede do usvajanja progresivnih vrednosti (Perović, 2015; Stojanović, 2010, 2017). Drugim rečima, u srpskom liberalizmu je odbačena izvorna populistička ideja demokratije kao vladavine siromašne većine i afirmisana ideja o relativno slobodnom smenjivanju demokratskih elita i uspostavljanju podele na racionalne elite i iracionalne mase, kao u delu Karla Manhajma (Čavoški, 1977, str. 144). Brojni autori različitih političkih usmerenja smatraju da su narodnjaštvo i srpski liberalizam dve osnovne ideologije u Srbiji (Antonić, 2015; Perović, 2015; Stojanović, 2010; 2017). Iako je srpski liberalizam manjinska ideologija, on se zbog svoje dugotrajnosti, političkog uticaja i sistematizovanog ideološkog narativa može smatrati, posle narodnjaštva, drugom najznačajnijom ideologijom u Srbiji.

U Srbiji je česta pojava hibridnog opredeljenja koje ima elemente i narodnjaštva i srpskog liberalizma (Mandić, 2022), zbog čega je moguće da takođe bude zastupljeno i među ispitanicima. Takođe, postoji mogućnost da se neki od ispitanika ne mogu podvesti pod osnovnu ideološku dihotomiju karakterističnu za društvo Srbije, već da budu pripadnici drugih ideoloških tradicija (konzervativizam, libertarijanstvo, marksizam, anarhizam, fašizam itd.).

Osnovni cilj našeg istraživanja je da utvrdimo kako na stavove obrazovanih mladih sa teritorije Beograda o vakcinaciji protiv bolesti kovid-19 i o nastanku koronavirusa utiču sledeće vrednosne orijentacije: ekonomski liberalizam, politički liberalizam, patrijarhalnost i nacionalizam. Osim ovih vrednosnih orijentacija, cilj nam je da utvrdimo da li i kako na stavove mladih sa teritorije Beograda utiče njihova ideološka orijentacija – narodnjaštvo i liberalizam. Takođe cilj nam je da utvrdimo kako vrednosne i ideološke orijentacije utiču na (ne)poverenje mladih u institucije tokom pandemije. Ranije izložena teorijska razmatranja navode na pomisao da ide-

ološka i vrednosna usmerenja mladih osoba utiču na oblikovanje njihovih stavova o virusu i vakcinaciji. Naredna dva istraživačka pitanja su postavljena sa namerom da se pomenuta povezanost ispita.

Prvo istraživačko pitanje je kako ideološka i vrednosna usmerenja mladih utiču na njihove stavove o vakcinaciji i prirodi korona virusa. Prva istraživačka pretpostavka (detaljnim određenjem istraživačkih pretpostavki ćemo se pozabaviti u glavi o metodu) proizlazi iz prvog istraživačkog pitanja. Po njoj će obrazovani mladi sa izraženim narodnjaštvom biti manje spremni da prihvate zvanični narativ o virusu kovid-19 i vakcinaciju protiv navedenog virusa. Ovo je pre svega uslovljeno izražajem suverenizmom, antiglobalizmom i nacionalizmom u okviru pomenute ideologije, koji dovode do smanjenog poverenja u globalne institucije i njihove preporuke (Eatwell & Goodwin, 2018). Smanjeno poverenje u globalne institucije u okviru ove ideološke grupe je uzrokovano i njenom većom spremnošću da prihvata narative koji su suprotstavljeni dominantnom narativu, te samim tim i većoj otvorenosti ka teorijama zavere. S obzirom na to da je među narodnjacima česta teza o „odnarođenoj vlasti“, nepoverenje u globalne institucije dovodi do nepoverenja i u značajan deo nacionalnih institucija za koje se često smatra da samo sprovode naloge globalne elite.

Druga istraživačka pretpostavka je takođe vezana za prvo istraživačko pitanje i po njoj će obrazovani mladi sa izraženijim srpskim liberalizmom (liberali i levi liberali) biti spremniji da prihvate zvanični narativ o virusu kovid-19 i vakcinaciju protiv pomenutog virusa. Ovo je uslovljeno pre svega time što je srpski liberalizam kao ideologija „modernizacije“ (Perović, 2015; Stojadinović, 2010, 2017) otvoreniji da prihvati osnovne narative globalnih institucija, naročito onih koji dolaze sa Zapada.

Drugo istraživačko pitanje je da li su mladi imali poverenje u institucije tokom trajanja kovid krize. Treća istraživačka pretpostavka proizilazi iz ovog istraživačkog pitanja. Po njoj će se globalni trend pada poverenja u institucije odraziti i na stavove mladih sa teritorije Beograda (Crta, 2023; SeCons, 2017, United Nations, 2023), te će naše istraživanje pokazati da je poverenje u preporuke i narative institucija tokom kovid krize nisko među obrazovanim mladima u Beogradu. Za razliku od prve dve istraživačke pretpostavke ovu ćemo proveriti na posredan način, koristeći pitanja: „Da li određeni delovi elite imaju političke i ekonomske interese od procesa vakcinacije?“ i „Da li ste pratili upute institucija o poželjnom ponašanju tokom trajanja pandemije?“. Posredno utvrđivanje (ne)postojanja poverenja u institucije zasniva se na sledećem principu: ukoliko mladi odbacuju upute i narative institucija i izražavaju sumnju u motive institucija tokom perioda društvene krize, može se donekle tvrditi da je njihovo opšte poverenje u institucije nisko.

Postoji mogućnost je da je nepoverenje u vakcinaciju i zvaničan narativ o virusu kovid-19 karakteristika čitavog srpskog društva, a ne samo omladine, pre svega zbog specifičnosti srpske transformacije iz socijalizma u kapitalizam koja je dovela do generalno niskog nivoa poverenja građana u institucije (SeCons, 2017; Slavujević, 2010). Takođe, s obzirom na to da je u svakom društvu omladina sklona protivljenju vrednostima starijih generacija, potencijalno neprihvatanje dominantnih narativa o virusu može predstavljati vid mladalačke pobune. Osim mladalačkog bunta na stavov-

ve omladine mogu uticati i šire generacijske razlike. Tako su, na primer, generacije starijih narodnjaka sklonije da glasaju za režimske partije i da imaju veće poverenje u državu (Crta, 2023), zbog čega smo mišljenja da su bili spremniji da se vakcinišu i prihvate zvaničan narativ o virusu kovid-19. Sa druge, strane mlađa populacija manje veruje u institucije i češće glasa za opozicione stranke (Crta, 2023) (u slučaju mladih narodnjaka najverovatnije za nacionalističku opoziciju), te stoga pretpostavljamo da iskazuju manje poverenje u zvanične narative i vakcinaciju. Takođe, stariji narodnjaci i starija populacija uopšteno su iz većeg straha za svoje zdravstveno stanje bili spremniji da se vakcinišu. Uz prethodno navođenje drugih faktora koji mogu usloviti stavove omladine (opšte karakteristike društva, generacijske razlike) u ovom istraživanju će se poći od pretpostavke da ideologija i vrednosti mladih najviše utiču na njihove stavove o virusu kovid-19 i vakcinaciji.

Metod

Istraživanje se zasnivalo na korišćenju polustrukturisanog dubinskog intervjua. Dubinski intervjui su „posebna vrsta razgovora između istraživača i ispitanika koji zahteva aktivno postavljanje pitanja i slušanje” (Hesse-Biber, 2016, str. 128). Dubinski intervjui je „poduhvat stvaranja smisla koji se započinje kao partnerstvo između anketara i njihovog učesnika” (Hesse-Biber, 2016, str. 128). Polustrukturisani dubinski intervjui se oslanjaju „na određeni set pitanja i pokušavaju usmeriti razgovor, donekle fleksibilno, na ta pitanja” (Hesse-Biber, 2016, str. 128). Sa druge strane, „polustrukturirani intervjui omogućavaju pojedinačnim učesnicima određenu slobodu i prostor da govore o onome što je njima zanimljivo ili važno“ (Hesse-Biber, 2016, str. 128). Smatramo da je polustrukturisani dubinski intervjui adekvatan metod za potrebe našeg rada zato što ispitanicima daje mogućnost da ne budu vremenski ograničeni pri davanju odgovora, kao i da odgovaraju na spontaniji način u kojem će nijansiranosti njihovog mišljenja doći do izražaja.

U društvenim naukama postoji debata da li se pri kvalitativnom istraživačkom pristupu (u koje spada i dubinski intervjui) mogu uspostavljati jasni istraživački ciljevi i proveravati naučne hipoteze, pre svega zbog činjenice da kvalitativna istraživanja nisu reprezentativna i (prema pojedinim sociolozima) nisu adekvatna za dalja teorijska uopštavanja. Brojni autori imaju stav da je teorijska generalizacija u kvalitativnim istraživanjima moguća ukoliko je kvalitet osnovnog istraživanja zadovoljavajući (Geertz, 1973; LeCompte & Goetz, 1982; Lincoln & Guba, 1985, Mitchell, 1983). Autori poput Pejna (Geoff Payne) i Vilijamsa (Malcoms Williams) smatraju da je u kvalitativnim istraživanjima moguća „umerena generalizacija“ (*moderatum generalization*) koja ima „hipotetički karakter ... kao proverljiva propozicija koja bi mogla biti potvrđena ili opovrgnuta daljim dokazima“ (Payne & Williams, 2005). Stoga će se i u ovom radu upotrebom kvalitativnog metoda načiniti pokušaj da se dođe do delimične „umerene generalizacije“ o uticaju vrednosti na stavove mladih o pitanjima vezanim za pandemiju virusa kovid-19.

Brojni autori ističu da upotreba naučnih hipoteza u kvalitativnim istraživanjima može biti donekle ili u potpunosti heuristički korisna (Chigbu, 2019; Malterud

et al., 1999; Malterud, 2001; Flyvbjerg, 2006; Sullivan & Sargeant, 2011). Ipak, budući da smo stava da kvalitativna istraživanja ne mogu biti u potpunosti uopštavajućeg karaktera, istraživanje nam se zasniva na upotrebi istraživačkih pitanja i istraživačkih pretpostavki sa osnovnim ciljem stvaranja „umerene generalizacije“ o problemu koji proučavamo. Zbog upotrebe istraživačkih pitanja i pretpostavki koje imaju manje saznanje mogućnosti od naučnih hipoteza povezanih sa uopštavajućim kvantitativnim istraživanjima cilj našeg istraživanja nije dolazak do definitivnih zaključaka, već ispitivanje da li se istraživačke pretpostavke približavaju tačnim ili netačnim iskazima.

Uzorak su činili mladi rođeni na teritoriji Beograda od 18 do 35 godina koji su studirali ili aktivno studiraju na Univerzitetu u Beogradu. Ispitanici i ispitanice su pohađali ili završili različite fakultete, te među intervjuisanima ima predstavnika kako društveno-humanističkih, tako i prirodnih i tehničkih obrazovnih profila. Obrazovana omladina je uzeta kao osnov uzorka prvenstveno da bi se isključio uticaj različitih nivoa obrazovanja na odgovore (Pew Reaserch Center, 2016). Takođe, omladina ovog stepena obrazovanja učestalije prihvata naučne argumente o prirodi koronavirusa i ciljevima vakcinacije (Miller, 2021).

Ispitanici i ispitanice su bili samo oni obrazovani mladi koji su rođeni na teritoriji Beograda. Ukupno je sprovedeno trideset dubinskih intervjuua u periodu između septembra 2022. i aprila 2023. godine, a među intevjuisanima je bilo petnaest pripadnika muškog i petnaest pripadnica ženskog pola. Ograničavajući se samo na obrazovane mlade sa teritorije Beograda i uzimajući podjednak broj muškaraca i žena, težili smo da isključimo uticaj pola, obrazovanja i mesta stanovanja na odgovore ispitanika i na taj način pokušamo da ostvarimo mogućnost delimičnog (umerenog) uopštavanja na osnovu dobijenih podataka. Imajući u vidu da je u pitanju istraživanje kvalitativnog tipa, podaci se ne mogu koristiti za donošenje čistih generalizacija o stavovima mladih sa teritorije Beograda prema vakcinaciji, najpre zbog toga što podaci nisu reprezentativni za čitavu populaciju mladih sa teritorije Beograda. Ipak smatramo da istraživanje može da da značajne preliminarne rezultate i bude osnov za buduća istraživanja. Preliminarne rezultate definišemo kao one rezultate koji se mogu upotrebiti za stvaranje „umerene generalizacije“ (Payne & Williams, 2005). Sa ciljem da izvučemo temeljnije zaključke, nalaze ovog istraživanja ćemo uporediti sa dostupnim kvantitativnim podacima. Istraživanje je relevantno jer može dati podatke koji bi bili osnova za stvaranje budućih praktičnih politika čiji bi cilj bio da se poveća poverenje omladine u institucije.

U skladu sa potrebama rada je napravljen instrument kojim su ispitivana uverenja i stavovi učesnika istraživanja po pitanjima političke ideologije, patrijarhalnosti, nacionalizma, ekonomskog i političkog liberalizma, poverenja u globalne institucije, ali i odnosna prema pandemiji virusa kovid-19 i vakcinaciji protiv istog (Mandić, 2022). Prvi i drugi set pitanja se fokusiraju na stavove ispitanika u odnosu na politička i ekonomska pitanja, poput podrške slobodnom tržištu, pravne jednakosti i demokratije. Stavovi ispitanika o rodnoj ravnopravnosti i pozitivnoj diskriminaciji istraživani su trećim setom pitanja. Stavovi prema pojedinim nacionalnim i rasnim grupama i nacionalistički osećaji su obuhvaćeni četvrtim setom pitanja. U petom

setu pitanja se analiziraju političke ideologije ispitanika i njihovo samodeklarisanje. Šestim setom pitanja se istražuju odnosi ispitanika prema kovid-19 pandemiji i potencijalnim uzrocima. Stavovi o vakcinaciji i razlozi za nju ili protiv nje su ispitivani sedmim setom pitanja. Osmi set pitanja bavio se poverenjem ispitanika u globalne/nacionalne institucije, njihovim uputima za ponašanje tokom pandemije, ali i mogućim ekonomskim i političkim interesima povezanim sa masovnom vakcinacijom.

Analiza i diskusija

Podaci do kojih smo došli u istraživanju, a koji se odnose na vrednosno-političke orijentacije obrazovanih mladih, pokazuju da većina ispitanika i ispitanica, njih trinaestoro, pripada kategoriji narodnjaštva, deset ispitanica i ispitanika smo svrstali u kategoriju tzv. hibrida, petoro njih ispunjava kriterijume za kategoriju liberala, od čega dvoje mladih pripada levim liberalima. Bitno je napomenuti da među hibridima ima dosta jakih uticaja kako narodnjaštva, tako i srpskog liberalizma. Iako narodnjaci predstavljaju značajnu većinu među ispitanicima, srpski liberali su jedina druga ideologija koja ima značajniji udeo među ispitanicima (17%). Rezultati istraživanja, dakle, verovatno ukazuju na to da se naša tvrdnja po kojoj su srpski liberali druga najbitnija ideologija približava istinitom iskazu. Pored toga, rezultati istraživanja nam pokazuju da dvoje mladih, u skladu sa njihovim stavovima, treba smatrati marksistima. Iako nismo napravili posebni klasifikacijski okvir za svrstavanje ispitanika u marksiste, ovo dvoje ispitanika smo stavili u navedenu grupu iz dva razloga. Pre svega, sami su se deklarirali kao marksisti. Takođe, imajući u vidu naše poznavanje marksizma, smatrali smo da posedujemo odgovarajuće kompetencije da na osnovu odgovora navedenih ispitanika utvrdimo da je njihovo samoodređenje istinito. Kada je reč o stavovima mladih o prirodi koronavirusa, dvadeset dvoje ističe da je ovaj virus nastao veštačkim putem, petoro zastupa stav da je koronavirus nastao prirodnim putem, a troje mladih je izjavilo da ne zna odgovor na ovo pitanje. Rezultati istraživanja pokazuju da većina mladih, njih sedamnaestoro, iz određenih razloga nije želela da se vakciniše protiv koronavirusa, njih dvanaestoro je istaklo da su primili vakcinu, a jedan ispitanik nije želeo da da odgovor na pitanje da li je vakcinisan nekom od dostupnih vakcina.

(Ne)poverenje mladih narodnjaka u vakcinaciju protiv virusa kovid-19 i u zvanične narative o nastanku virusa

Kada je reč o ključnim pretpostavkama našeg istraživanja, možemo konstatovati da se dve, uz već navedene metodološke ograde, pokazuju bliskim tačnim iskazima. Pre svega, naša prva istraživačka pretpostavka da će mladi sa teritorije Beograda desne političke orijentacije, koje smo u istraživanju klasifikovali kao predstavnike narodnjaštva, iskazati veće nepoverenje u vakcinaciju protiv virusa kovid-19, uz sumnju da je virus nastao veštačkim putem, u skladu je sa dobijenim podacima (svih trinaest ispitanika narodnjačkog opredeljenja). Pored saglasnosti o

neprihvatanju vakcinacije, većina mladih narodnjaka daje različita objašnjenja zbog čega je prema njima virus veštački nastao (kroz narative povezane sa teorijama zavera). Tako ispitanik I6 navodi:

„Očigledno je da je rađeno sa ciljem ili je izmišljena ta kriza da bi se sprovele neke stvari... Recimo, da se umanjuju ljudske slobode, da se ljudi uslovljavaju na nešto što ne bi smeli da se uslovljavaju, da se to iskoristilo, jeste definitivno, da su ljudi zatvarani po pet dana, nisu smeli da se prošetaju napolju na vazduhu, što je potpuno sumanuto, da bi ne znam koga štitili... Šta se sve radilo kroz istoriju... Bliži sam mišljenju da je virus veštački pušten kako bi se na neki način odradilo sve ovo što se dan danas radi i što se dešava u svetu... ”

U namerno izazivanje virusa veruje i ispitanik I12:

„Da, sve je to napravljeno veštački da se smanji populacija. Ona jedna milijarda. Možda to treba da se desi, možda je trebalo, nažalost, mora da umre neko. Previše nas je. Ima kroz istoriju, svet držati na jednoj milijardi. Ne možeš toliko ljudi držati, sedam milijardi, nema hrane, Kinezi jure pse i mačke, ne biraju više šta jedu.”

Na pitanje da li je virus nastao veštački, ispitanik I24 odgovara:

„Veštački, jer ako pogledamo informacije koje su sugerisane godinama ranije da će doći do virusa, kao i američka laboratorija koja je prebačena u Kinu, ima tu previše koincidencija, kao i mišljenje doktora koji kažu da je totalno drugačiji virus, plus ja pratim Bila Gejtsa godinama unazad i stalno je pominjao da će se desiti neki virus, a on je najviše ulagao u farmaceutsku industriju. ”

Kao razloge zbog kojih se nisu vakcinisali, ispitanici narodnjačke orijentacije daju raznovrsne odgovore. Ispitanica I22 ističe da vakcina nije ispitana i „da je potrebno da mnogo vremena prođe uz longitudinalno ispitivanje“ da bi bila bezbedna, da su „neki ljudi imali čudne nuspojave posle vakcinacije“ i da je nervira „potenciranje i pritiskanje da se vakcinišemo.“ Ispitanik I7, student medicine, se nije vakcinisao jer je stava „da telo dovoljno dobar imunitet može stvoriti posle preležanog kovid-a i da je u stvari najjači imunitet koji telo stvara, nezvezano za kovid, generalno. ”

(Ne)poverenje mladih liberala u vakcinaciju protiv virusa kovid-19 i u zvanične narative o nastanku virusa

U skladu sa navedenim primerima, naša prva istraživačka pretpostavka se približila tačnom iskazu i odgovori ispitanika koji vrednosno gravitiraju ka narodnjaštvu su u opsegu očekivanih, obuhvatajući čak i objašnjenja koja se mogu percipirati kao teorije zavere. Međutim, druga istraživačka pretpostavka je bliža netačnom iskazu. Podrazumevala je da će mladi iz Beograda liberalne političko-vrednosne orijentacije biti spremniji na vakcinaciju protiv virusa kovid-19 i da će smatrati da je virus nastao prirodno. Iako su se liberalni ispitanici češće vakcinisali (četiri od pet ispitanika/ispitanica), i u okviru ove grupe dominirao je narativ da je virus ipak nastao veštačkim putem (tri od pet ispitanika/ispitanica). Tako ispitanica I10 navodi:

„Malo mi je nemoguće da je nastao prirodno. Sve ono što sam pratila, nisam sad preterano pratila srž, ali dovoljno što sam ispratila mi je povezano nekako, previše mi je to slučajno da bude prirodno. Mislim da je to napravljeno pa doneseno ili plasirano u Vuhanu, da bi se možda stavio naglasak na Kinu i vakcinu da bi se fokus skinuo sa nekih drugih stvari.”

Kod ispitanika ove vrednosne orijentacije se moglo primetiti da su, čak i ako su bili stava da je virus veštački stvoren, uzrok ipak pre tražili u geopolitičkim i ekonomskim odnosima, a ne u zaveri jedinstvene transnacionalne globalne elite. Najveća spremnost na prihvatanje vakcinacije i zvaničnog narativa o nastanku koronavirusa je bila zastupljena kod ispitanika i ispitanica leve orijentacije (dvoje levih liberala i dvoje marksista). U prilog tome izdvajamo odgovor ispitanika marksističke orijentacije (I11) koji smatra da je virus nastao prirodno:

„Pa, u principu, zdravstvene organizacije širom sveta su predviđale da će neki virus iz korona sektora biti izazivač neke globalne pandemije. Pretpostavilo se da je to moguće, što znači da sama medicina u ovim situacijama govori da vrlo moguće da neki mutira i pređe sa životinje na ljude i to je prosto sistem i slučajnosti, ali, sa druge strane, potpuno je suludo očekivati da u višemilijardskom globalnom svetu ne dođe do pandemije virusa koji je i pre toga postojao, samo što je korona mnogo medijski i na svaki drugi način praćena. Mi sada imamo i pandemije drugih virusa koje su podjednako opasne.”

Nepoverenje mladih u institucije

Konačno, treća istraživačka pretpostavka, da će mladi sa teritorije grada Beograda, bez obzira na vrednosne orijentacije, iskazivati nepoverenje u nacionalne i globalne institucije, bliska je tačnom iskazu. Nepoverenje se pre svega manifestovalo kao neprihvatanje preporučenih mera za suzbijanje širenja virusa (dvadeset ispitanika/ispitanica). Osim toga, nepoverenje se ogledalo u nespremnosti većine ispitanika da se vakcinišu (dvadeset dvoje ispitanika/ispitanica) i da prihvate zvaničan narativ o prirodni virusa i njegovom nastanku (sedamnaest ispitanika/ispitanica). Takođe, najveća manifestacija nepoverenja bilo je iskazano mišljenje mladih koji žive u Beogradu da određene grupacije imaju ekonomske i političke interese od same pandemije virusa kovid-19. Upravo su ovde mladi iz Beograda ostvarili gotovo potpun konsenzus, nezavisno od svojih vrednosnih orijentacija (dvadeset šest ispitanika/ispitanica). Jedan tipičan odgovor dala je ispitanica hibridnog stanovišta (I13): „Od ratova i pandemija ko profitira? U pandemijama farmaceutske kompanije. U ratovima ko profitira? Države, organizatori. Tako i u ovom slučaju. To je jasno kao dan.“

Poređenje rezultata sa podacima drugih istraživanja u Srbiji

Rezultati našeg istraživanja se značajno poklapaju sa podacima kvantitativnih istraživanja u Srbiji koja su se bavila sličnim temama. Prema istraživanju BiEPAG-a iz 2020. godine 60,6% evroskeptika (građana koji se protive ulasku u EU) smatrale je da je virus nastao veštački. Ovo istraživanje pokazuje i da su građani koji su verovali u teorije zavere imali narušeno poverenje u institucije i iskazivali manju

spremnost da se vakcinišu. Iznenađujući je podatak da je čak 48% evrofila (građana koji podržavaju ulazak u EU) verovalo u teorije zavere. Ipak, kod njih je pokazana veća spremnost na vakcinaciju (BiEPAG, 2020). Nisko poverenje omladine u institucije se može pokazati i putem sledećih podataka: u Srbiji se vakcinisalo 48% stanovništva, ali je postojala znatna razlika u procentu vakcinisanih među različitim generacijama. Dok je broj vakcinisanih među starijima bio izuzetno visok (63,8% za populaciju između 70 i 79 godina), vakcinacija među omladinom je bila niska (samo 5,4% među mladima između 18 i 24 godine, 18,4% za populaciju od 24 do 45 godina) (Ćurčić & Tomić, 2021). Jedno od mogućih objašnjenja slabog stepena vakcinacije među mladima je upravo nisko poverenje u institucije. Nizak nivo poverenja omladine u institucije se može objasniti ne samo ideološkim usmerenjem nego i drugim faktorima. Omladina je slabije pod uticajem starih medija (televizija, novine, radio), a više uključena u svet interneta i društvenih mreža, zbog čega je izloženija teorijama zavere (Enders et al., 2021). Loš ekonomski položaj omladine dovodi takođe do slabog poverenja u institucije (Crta, 2023). Ovo nepoverenje može da se manifestuje kroz političku apatiju i apstinenciju (Crta, 2023) ili kroz politički ekstremizam.

Zaključak

Obrazovani mladi u Beogradu su generalno pokazali slabu zainteresovanost za vakcinaciju protiv virusa kovid-19. Spremnost za vakcinaciju je ipak očekivano veća kod mladih koji su liberalne orijentacije i generalno bliže levoj ideološkoj matrici, dok je manja kod mladih koji su bliže desnom političkom spektru. Takođe, obrazovani mladi sa teritorije Beograda, bez obzira na ideološku orijentaciju, iskazuju sumnju da je virus nastao veštačkim putem, odnosno veruju da je nastao zbog interesa određenih grupacija. Na kraju, rezultati istraživanja ukazuju da obrazovani mladi, bez obzira na ideološke pozicije, imaju nisko poverenje u institucije. Ukoliko je poverenje u zvaničan narativ i vakcinaciju među mladima koji studiraju ili su završili fakultete nisko, može se izneti razumna pretpostavka da je još niži u širim kategorijama omladine.

Rezultati našeg rada daju dobar osnov za neka buduća istraživanja koja bi nam omogućila da steknemo jasniji uvid u razloge za toliko visok nivo nepoverenja u institucije među obrazovanom omladinom. Pretpostavljamo da je ovo poverenje nisko i na nacionalnom i na globalnom nivou zbog činjenice da se svetski kapitalistički poredak nalazi u fazi restrukturiranja, u kojoj nove države zauzimaju pozicije ekonomskih i političkih centara, dok pozicija starih centralnih država slabi (Arrighi, 2007). Restrukturiranje kapitalizma utiče na povećani stepen sukoba između različitih ideoloških diskursa, što dovodi do vrednosne i normativne anomalije i pada poverenja omladine u institucije. Ovaj pad poverenja u institucije je opasan u situacijama društvenih kriza zato što smanjuje sposobnost institucija da rešavaju društvene probleme, što je naročito bilo uočljivo tokom trajanja kovid-19 pandemije. Omladina je kategorija stanovništva sa najvišom stopom nezaposlenosti, malim stopama akumu-

liranog kapitala, standardom koji je ispod standarda njihovih roditelja (Adamczyk, 2020; Cœuré, 2019; Swanson, 2015). Moguće je da je sve lošiji položaj omladine u kapitalizmu koji se restrukturiše uslovio niske stope poverenja mladih u institucije, te time posledično i veću spremnost ka neprihvatanju vakcinacije i zvaničnog narativa o virusu kovid-19.

Na samom kraju rada važno je još jednom napomenuti da je ovo istraživanje kvalitivnog tipa i da je rađeno na malom uzorku, te da se na osnovu njega ne može doći do definitivnih zaključaka o odnosu obrazovanih mladih Beograđana prema vakcinaciji i koronavirusu. Ipak, bitno je istaći i da se rezultati našeg istraživanja značajno poklapaju sa podacima svetskih i domaćih kvantitativnih istraživanja koja su se bavila sličnim temama. Smatramo da se naše istraživanje može shvatiti kao svojevrsno „pilot“ istraživanje, čiji nalazi daju „umerenu generlizaciju“ koja ukazuje na određene tendencije, ali se mora detaljnije proveriti budućim istraživanjima.

Instrument

Niz pitanja koji istražuju stavove i uverenja ispitanika o različitim društvenim i političkim temama su činili instrument ovog istraživanja.

Politički liberalizam: Ispitanici su upitani da li podržavaju pravnu jednakost pojedinaca bez obzira na nacionalnu, seksualnu ili versku orijentaciju i demokratski poredak.

Ekonomski liberalizam: Ispitanici su upitani da li podržavaju mešoviti ekonomski sistem ili slobodno tržište, zatim i da li imaju negativan ili pozitivan emotivni odnos prema kapitalizmu.

Nacionalizam: Ispitanici su upitani da li se osećaju kao pripadnici nacije koju smatraju organskom zajednicom i da li imaju socijalnu distancu prema određenim rasnim ili nacionalnim grupama.

Politička ideologija: Ispitanici su upitani kako se politički deklariraju i putem vrednosnih orijentacija im je bilo potrebno odrediti političku ideologiju (Mandić, 2022).

Stavovi prema kovid-19 pandemiji: Postavljena su pitanja o tome kako ispitanici vide poreklo virusa kovid-19, da li smatraju da je virus prirodno ili veštački nastao i njihovi stavovi o tome ko je i sa kojim ciljem potencijalno stvorio virus.

Stavovi prema vakcinaciji: Ispitanici su razložili zbog kojih se ispitanici jesu ili nisu vakcinisali, ali i njihov uopšten stav prema vakcinaciji.

Posredno utvrđivanje poverenja u globalne/nacionalne institucije: Ispitanicima su postavljena pitanja da li su poštovali preporuke institucija za suzbijanje pandemije i da li su pojedine institucije, po njihovom mišljenju, imale ekonomske ili političke interese od masovne vakcinacije.

Literatura

- Adamaczyk, A. (09.10.2020). Millennials own less than 5% of all U.S. wealth. *CNBC*. <https://www.cnbc.com/2020/10/09/millennials-own-less-than-5percent-of-all-us-wealth.html>
- Antonić, S. (2015). Demokratija. U M., Ković (Ur.), *Srbi 1903–1914: Istorija ideja* (str. 27–143). Beograd: Clio.
- Arrighi, G. (2007). *Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century*. London, New York: Verso Books.
- Bešić, M. (2011). Politički i situacioni prediktori poverenja u institucije. *Godišnjak FPN*, 5(6), 119–148. <https://rfpn.fpn.bg.ac.rs/bitstream/id/170/307.pdf>
- BiEPAG. (2020). *The Suspicious Virus: Conspiracies and COVID19 in the Balkans*. BiEPAG. <https://biEPAG.eu/wp-content/uploads/2021/07/Conspiracies-and-COVID19-in-the-Balkan-English-2.pdf>
- Bourdieu, Pierre (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chigbu, U. E. (2019). Visually Hypothesising in Scientific Paper Writing: Confirming and Refuting Qualitative Research Hypotheses Using Diagrams. *Publications* 7(22). DOI:10.3390/publications7010022
- Crta. (2023, February 27). *Stavovi građana Srbije o učešću u demokratskim procesima 2022*. Crta. <https://crta.rs/istrazivanje-stavovi-gradjana-srbije-o-ucescu-u-demokratskim-procesima-2022/>
- Cœuré, B. (13.03.2019). Generation Euro – What Europe can do for you. European Central Bank. <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2019/html/ecb.sp190313~65244d26e7.en.html>
- Ćurčić, T., Tomić J. (2021, May 10). *Tok vakcinacije: Pogledajte koliko se ljudi vakcinisalo u vašem mestu*. <https://www.cins.rs/tok-vakcinacije-pogledajte-koliko-se-ljudi-vakcinisalo-u-vasem-mestu/>
- Čavoški, K. (1977). Elite, mase i demokratija u delu Karla Manhajm. U, M. Ranković (Ur.), *Masa u sociološkoj teoriji* (str. 139–194). Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Deutsche Welle (2021, June 18). *Srbija: Zadovoljstvo zdravstvom skočilo, ali i dalje nisko*. <https://www.dw.com/sr/srbija-zadovoljstvo-zdravstvom-skočilo-ali-i-dalje-nisko/a-57946987>
- Drndarević, N., & Protić, S. (2020). Analysis of trust in Serbia: psychological and sociological implications. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(1), 7–25. <http://institutecsr.iksi.ac.rs/50/1/drndarevic%2C%20protic.pdf>
- Eatwell, R. & Goodwin, M. (2018). *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. London: Penguin Books.
- Enders, A. M., Uscinski, J. E., Seelig, M., I., Klofstad, C. A., Wutchy, S., Funchion, J. R., Murthi, M. N., Premartane K., & Stoler, J. (2021). The relationship between social media use and beliefs in conspiracy theories and misinformation. *Political Behaviour*, 45(2), 781–804. <https://doi.org/10.1007/s11109-021-09734-6>
- Flyvbjerg, B. (2006). Five misunderstandings about case-study research. *Qualitative Inquiry* 12(2): 219–245. <https://doi.org/10.1177/1077800405284363>

- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books Inc.
- Hesse-Biber, S. H. (2016). *The Practice of Qualitative Research*. London: Sage.
- Ković, M. (2015). Liberalizam. U M., Ković (Ur.), *Srbi 1903–1914: Istorija ideja* (str. 153–203). Beograd: Clio.
- Krstić, Z. (2022). Nejednakosti i pandemija bolesti COVID-19: pandemija kao sila koja (ipak) utiče na rast nejednakosti. *Sociološki pregled* 57(4), 1351–1377. <https://doi.org/10.5937/socpreg56-40459>
- LeBaron, M. (2003, July). Culture and Conflict. *Beyond Intractability*. https://www.beyondintractability.org/essay/culture_conflict
- LeCompte, M. & Goetz J. (1982). Problems of reliability and validity in ethnographic research. *Review of Educational Research* 52(1), 31–60. <https://doi.org/10.3102/00346543052001031>
- Lincoln, Y. & Guba, E. (1985) *Naturalistic Inquiry*. London: Sage.
- Malterud, K. (2001). Qualitative research: Standards, challenges, and guidelines. *Lancet* 358 (9280), 483–488. doi: 10.1016/S0140-6736(01)05627-6
- Malterud, K. & Hollnagel, H. (1999). Encouraging the strengths of women patients: A case study from general practice on empowering dialogues. *Scand. J. Public Health* 27(4): 254–259. <https://doi.org/10.1177/14034948990270040901>
- Mandić, S. (2022). Politički ejdžizam mladih u Srbiji tokom pandemije kovida 19. U S., Dragišić Labaš (Ur.), *Društveni aspekti starenja u doba pandemije kovida 19* (str. 85–102). Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Marks, K. (1969). *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd: Kultura.
- Milanović, B, (2016). *Globalna nejednakost: Novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Milanović, B. (2019). *Kapitalizam, sam: budućnost sistema koji vlada svetom*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Miller, J. (2021, February 25). *Education is a bigger factor than race in desire for COVID-19 vaccine*. <https://today.usc.edu/education-covid-19-vaccine-safety-ri-sks-usc-study/>
- Mitchell, J. (1983). Case and situational analysis. *Sociological Review*, 31(2), 187–211. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1983.tb00387.x>
- Oxfam (2021). *The Inequality Virus*. Oxford: Oxfam.
- Oxfam (2022). *Inequality kills*. Oxford: Oxfam.
- United Nations (2013). *Definition of Youth*. United Nations. <https://www.un.org/esa/soc-dev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf>
- United Nations (2021). *Trust in public institutions: Trends and implications for economic security*. United Nations.
- Payne, G. & Williams, M. (2005). Generalization in qualitative research. *Sociology*, 39(2), 295–314. <https://doi.org/10.1177/0038038505050540>
- Pešić, J. (2016). *Vrednosne orijentacije u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske* [doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. NaRDuS. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6178>

- Pešić, J. (2016). Vrednosne orijentacije u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beograd.
- Pešić, J. (2017). *Promene vrednosnih orijentacija u post-socijalističkim društvima. Srbije i Hrvatske: Politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Perović, L. (2015). *Dominantna i neželjena elita – Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*. Beograd: Dan graf.
- Pew Reaserch Center. (2016, April 26). *A wider ideological gap between more and less educated adults*. <https://www.pewresearch.org/politics/2016/04/26/a-wider-ideological-gap-between-more-and-less-educated-adults/>
- SeConS (2017). *Ka transparentnim i odgovornim institucijama: suzbijanje klijentelizma i unapređenje poverenja građana u institucije*. Beograd: SeConS Grupa za razvojnu inicijativu. <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/67-publication.pdf>
- Slavujević Z. (2010). Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima. U S., Mihailović (Ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 59–86). Beograd: CeSID/FES/CSSD.
- Smith, A. D. (2009). *Ethno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*. London: Routledge.
- Sullivan, G. & Sargeant, J. (2011). Qualities of Qualitative Research: Part I Editorial). *J. Grad. Med. Educ.* 3(4): 449–452. <https://doi.org/10.4300/JGME-D-11-00221.1>
- Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi: Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik; Čigoja.
- Stojanović, D. (2017). *Populism The Serbian Way*. Beograd: Pešćanik; Čigoja.
- Swanson, A. (03.08.2015). Are today's young people poorer than ever? *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2015/08/are-todays-young-people-poorer-than-ever/>
- Turper, S. & Aarts K. (2015) Political trust and sophistication: Taking measurement seriously. *Social Indicators Research* 130(1), 415–434. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1182-4>
- Van der Meer, T. W. G. (2017). Political trust and the “crisis of democracy”. In W. R., Thompson (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Politics* (pp. 1–25). Oxford: Oxford University Press.
- Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.

THE INFLUENCE OF THE VALUE ORIENTATIONS OF YOUNG BELGRADE RESIDENTS ON ATTITUDES TOWARD VACCINATION AGAINST THE COVID-19 VIRUS

Stefan Mandić¹, Zoran Krstić², Stefan Zdravković³

¹Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

²Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

³Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Abstract

Value orientations constitute a coherent set of individual values and determine the behavior and attitudes of social groups and individuals. Multiple interconnected value orientations form the basic structure of broader ideological orientations. The main objective of this study was to determine how the value orientations and ideological orientations of educated young people in the Belgrade area influenced their attitudes toward COVID-19 vaccination. In addition to the primary objective, there were two more goals: examining the impact of the orientations of educated young people in the Belgrade area on their views regarding the nature of COVID-19 and indirectly assessing the trust of educated young people in institutions. The basic research assumptions of the study were that educated youth from the Belgrade area with right-wing political orientations (national populism) exhibited greater distrust in vaccination and believed that COVID-19 was artificially created, while educated youth from the Belgrade area with liberal orientations (Serbian liberalism) showed higher confidence in vaccination and believed that COVID-19 had a natural origin and that the majority of young people expressed distrust in institutions during the pandemic. The primary research method employed was the semi-structured in-depth interview. The research results showed that young people with populist inclinations had low trust in the official COVID-19 narrative and mostly rejected vaccination. Young people with liberal orientations also generally rejected official narratives about the coronavirus but showed greater willingness to get vaccinated. The research also indicated that a significant portion of educated young people had low trust in institutions during the pandemic.

Keywords: educated young Belgrade residents, value orientations, Covid-19, vaccination

RECEIVED: 18.03.2024.

REVISION RECEIVED: 16.06.2024.

ACCEPTED: 17.06.2024.

stefan.mandic@f.bg.ac.rs

krsticz991@gmail.com

stefanbabin97@gmail.com

TIP DRŽAVE BLAGOSTANJA U SRBIJI

Dorđe Nedeljković^{1*}

Departman za socijalnu politiku i socijalni rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Apstrakt

U prvom delu rada dat je kratak prikaz toka transformacije socijalne politike Republike Srbije. Sistem socijalne sigurnosti za vreme trajanja socijalizma bio je zasnovan na politici punog zapošljavanja i ostvarivanju socijalnih prava povezanih sa radnim statusom. Padom socijalizma, zbog određenih društvenih i ekonomskih okolnosti, prave reforme su u Srbiji počele kasnije nego u ostalim zemljama. Tokom perioda tranzicije sprovedenim reformama u određenim oblastima socijalne države, dotadašnji model socijalne države bio je značajno liberalizovan uz zadržavanje prethodne korporativističke tradicije. U drugom delu rada analizirane su sadašnje karakteristike tipa države blagostanja Republike Srbije u odnosu na tradicionalnu Esping-Andersenovu klasifikaciju. Analiza pokazuje da je aktuelni tip države blagostanja u Republici Srbiji mešovit tačnije korporativno-liberalan. U oblasti penzijskog i invalidskog osiguranja kao i u oblasti osiguranja za slučaj nezaposlenosti dominiraju prevashodno korporativne karakteristike sa pojedinim liberalnim elementima, dok je sistem socijalne zaštite liberalan.

Ključne reči: tip države blagostanja, tranzicija, penzijsko i invalidsko osiguranje, socijalna zaštita, osiguranje za slučaj nezaposlenosti

Tip države blagostanja u Srbiji

Uvod: teorijsko-metodološki okvir

Opšte poznata stvar u teoriji socijalne politike jeste da su pokušaji klasifikovanja države blagostanja znatno češći od pokušaja da se ona kao pojam definiše. Nakon ranih pristupa klasifikacijama od strane Vilenskog (*Vilensky*) i Leboa (*Lebo*), a kasnije i Titmusa (*Titmuss*), razvijena je i najčešće korišćena klasifikacija Esping-An-

¹ djordje.nedeljkovic@filfak.ni.ac.rs

Rad citirati kao: Nedeljković, Đ. (2024). „Tip države blagostanja u Srbiji“. *Godišnjak za sociologiju* vol. 20 (No 33): 43–60.

* <https://orcid.org/0009-0004-8207-2119>

dersenova. Prema ovom autoru, jedan režim države blagostanja sastoji se od specifičnog skupa institucionalnih aranžmana, pravila i shvatanja koja oblikuju socijalnu politiku, rashode, definisanje problema, pa čak i zahteva od strane građana korisnika i odgovore na te zahteve (Esping-Andersen, 1990). Na osnovu kriterijuma dekomodifikacije, stratifikacije i solidarnosti i prožimanja privatnog i javnog prevashodno u sistemu penzijskog i invalidskog osiguranja, ovaj autor izdvaja liberalni, korporativni i socijalno-demokratski režim države blagostanja – Tabela 1 (Esping-Andersen, 1990). Sve komparativne analize nakon ove, bez obzira na korišćenje različitih kriterijuma, potvrdile su postojanje barem tri osnovna modela države blagostanja (Čekerevac, 2008). Međutim, određene kritike upućene od strane kasnijih teoretičara odnosile su se, između ostalog, na nepriznavanje specifičnosti država – npr.: južnoevropskih i bivših socijalističkih država (Perišić, 2016a).

Tabela 1. Karakteristike osnovnih režima blagostanja

Karakteristike	Režimi države blagostanja		
	Liberalni	Kontinentalni	Socijalno-demokratski
Osnov za ostvarivanje prava	Potreba (a ne pravo) / rad	Rad	Državljanstvo
Princip raspodele	usmeravanje / namena	Zanimanje / status	Univerzalizam
Princip organizacije	Socijalna pomoć / socijalno osiguranje	Socijalno osiguranje	Garancije za građane i socijalno osiguranje
Upravljanje / administriranje	Lokalni nivo / savezna država i tržište	Korporativno upravljanje	Država
Uloga tržišta	Dominantna	Ograničena	Neznatna
Uloga ispitivanja prihoda i imovine	Dominantna	Ograničena	Neznatna
Obavezno (javno) pružanje usluga	Ograničeno	Ograničeno	Dominantno
Angažovanost države u cilju pune zaposlenosti	Neznatna	Ograničena	Dominantna
Redistribucija	Niska	Umerena	Visoka
Stopa ugroženosti socijalnim rizicima	Visoka	Umerena	Niska

Izvor: Esping-Andersen, Micklewright, 1990, prema Perišić, 2007: 12; Mihajlović, Babić, Pantelić, 2019: 328.

Kada su u pitanju bivše socijalističke države, Bob Dikon (*Bob Deacon*) ističe da su one sve do početka tranzicije imale mnoge zajedničke karakteristike zbog čega ih izdvaja u poseban socijalni model (Deacon, 1992). Sistem socijalne sigurnosti u ovim državama za vreme trajanja socijalizma bio je zasnovan na punom zapošljavanju, administrativnom određivanju plata i cena, socijalnim pravima utemeljenim na radnom statusu koja su u uslovima punog zapošljavanja pokrivala skoro čitavo stanovništvo i obezbeđivala visoke nadoknade, kao i na direktnom obezbeđivanju roba i socijalnih usluga u obliku dodatnog prihoda (Đorić, 2008). Međutim, tranzicija se u znatnoj meri razlikovala u svakoj od ovih država, što je dovelo do drugačijeg

toka razvoja njihovih socijalnih politika (Perišić, 2016a). Kada je reč o samom toku tranzicije, u literaturi su prisutna mišljenja o tome da ne postoji specifičan obrazac po kome su se socijalna prava i socijalna politika menjali u njima (Vuković, 2017). Neke bivše socijalističke države oslanjaju se na liberalne modele, a neke nastavljaju predratnu korporativističku tradiciju, u nekim zemljama institucije i prakse iz doba socijalizma menjaju se ka socijalno-demokratskim modelima, dok se kod nekih javljaju nekongruentni modeli (Esping-Andersen, 1990; Lendvai, 2009, Vuković, 2010; prema: Vuković, 2017). Shodno tome, Bob Dikon smatra da će se istočno-evropski socijalni model vremenom razviti u tri pravca: liberalni model (Hrvatska, Slovenija i Mađarska), konzervativno-korporativni (Istočna Nemačka) i novi, postkomunistički konzervativno-korporativni model – SSSR, Bugarska, Rumunija i Srbija (Abrahamson, 2000).

U domaćoj literaturi uglavnom prevladava mišljenje da u glavne sektore sistema socijalne sigurnosti spada sistem socijalnog osiguranja (penzijsko i invalidsko osiguranje, zdravstveno osiguranje i osiguranje za slučaj nezaposlenosti), kao i sistem zaštite siromašnih i porodica – socijalna zaštita i zaštita porodice sa decom (Vuković, 2009; prema: Mihajlović Babić, Pantelić, 2019). Opšti cilj ovog rada jeste kratki prikaz transformacije socijalne politike u Srbiji kao i svrstavanje elemenata države blagostanja u liberalni, korporativni, socijalno-demokratski ili mešoviti model u odnosu na Esping-Andersenovu klasifikaciju (Tabela 1). Iz ovog opšteg cilja, proizilazi niz specifičnih ciljeva: 1. svrstavanje penzijskog i invalidskog osiguranja u liberalni, korporativni ili socijalno-demokratski tip države blagostanja, 2. svrstavanje sistema socijalne zaštite u liberalni, korporativni ili socijalno-demokratski tip države blagostanja, 3. svrstavanje osiguranja za slučaj nezaposlenosti u liberalni, korporativni ili socijalno-demokratski tip države blagostanja, 4. svrstavanje zdravstvenog osiguranja u liberalni, korporativni ili socijalno-demokratski tip države blagostanja i 5. svrstavanje sistema zaštite porodice sa decom u liberalni, korporativni ili socijalno-demokratski tip države blagostanja. Nakon sprovedene analize i dobijenih odgovora na specifične ciljeve, možemo dobiti odgovor na opšti cilj analize i samim tim bliže razumeti kom se tipu države blagostanja priklanja aktuelni model socijalne države Republike Srbije. Zaključke na osnovu kojih ćemo pozicionirati aktuelni tip države blagostanja izvešćemo koristeći neke od indikatora iz Tabele 1 – osnov za ostvarivanje prava, princip raspodele, redistribuciju, ulogu tržišta i ulogu ispitivanja prihoda i imovine.

Polazeći od specifičnih obeležja svakog od ova tri tipa države blagostanja koji se mogu naći u literaturi (Matković, 2016), a povezanih sa prethodno pomenutim indikatorima, kako bismo tip države blagostanja u Srbiji klasifikovali kao liberalni potrebno je da nam rezultati analize pokažu sledeće: da je osnov za ostvarivanje prava potreba a ne pravo; da je princip raspodele namena, odnosno da je u okviru socijalne zaštite fokus na davanjima usmerenim na najsiromašnije, koja spadaju u socijalnu pomoć i da je shodno tome nizak obuhvat stanovništva novčanom socijalnom pomoći; da je uloga ispitivanja prihoda i imovine dominantna odnosno da je targetiranje zasnovano na proveru materijalnog stanja i da su veoma oštri uslovi za sticanje prava; da je redistribucija niska tj. da su nivo davanja i naknada niski, te da

je njihov cilj samo smanjenje siromaštva, ali ne i održavanja životnog standarda, kao i to da je stopa zamene niska; da je uloga tržišta u obezbeđenju od rizika dominantna, odnosno da je visok obuhvat građana privatnim osiguranjem. Kako bismo tip države blagostanja u Srbiji klasifikovali kao korporativni potrebno je da nam rezultati analize pokažu sledeće: da je osnov za ostvarivanje prava rad; da je princip raspodele zanimanje odnosno status i da je zaštita od rizika pre svega za zaposlene; da je uloga ispitivanja prihoda i imovine ograničena i da je uloga socijalne pomoći samim tim rezidualna, a da je veliki značaj dat socijalnom osiguranju; da je redistribucija umerena, odnosno da je visoka za deo stanovništva koji ostvaruje prava iz radnog odnosa, a niska za onu kategoriju stanovništva koja ta prava ne ostvaruje; da je uloga tržišta ograničena odnosno da dominira sistem javnog osiguranja, dok privatno osiguranje nije zastupljeno u većoj meri. Kako bismo tip države blagostanja u Srbiji klasifikovali kao socijalno-demokratski potrebno je da nam rezultati analize pokažu sledeće: da je osnov za ostvarivanje prava državljanstvo; da je princip raspodele univerzalizam, odnosno da su davanja namenjena svim slojevima stanovništva; da je uloga ispitivanja prihoda i imovine neznatna odnosno da se davanja obezbeđuju bez provere materijalnog stanja; da je redistribucija visoka tj. da su naknade i davanja visoki i da se uglavnom finansiraju iz poreza; da je uloga tržišta neznatna i da je mala uloga privatnog sektora u pružanju usluga i socijalne sigurnosti. Ukoliko nam rezultati analize pokažu da aktuelni model socijalne države Republike Srbije sadrži karakteristike različitih tipova države blagostanja, izvešćemo zaključak da su njegove trenutne karakteristike mešovite odnosno hibridne.

Za potrebe prikaza toka transformacije socijalne politike koristiće se istorijska metoda, dok će se za analizu sistema socijalne sigurnosti Srbije koristiti normativna analiza (prilikom analize relevantnih zakona koji regulišu odabrane sektore) i statistička analiza.

U delu koji sledi, nakon kratkog prikaza toka transformacije socijalne politike u Srbiji, analiziraju se najvažnije odlike tipa države blagostanja u Srbiji. Glavni fokus u tom delu stavljen je na karakteristike sistema penzijskog i invalidskog osiguranja, sistema socijalne zaštite (odlike novčane socijalne pomoći) i osiguranja za slučaj nezaposlenosti (odlike novčane naknade za vreme nezaposlenosti). Sa druge strane, kako bi se stekla kompletnija slika tipa socijalne države u Srbiji u kratkim crtama analiziramo i zdravstveno osiguranje kao i sistem zaštite porodice sa decom.

Transformacija socijalne politike u Srbiji

Kao što je prethodno bilo reči, Srbija deli zajedničku prošlost sa ostalim bivšim socijalističkim zemljama. Padom socijalizma je uspostavljanje novog društvenog sistema bila neminovnost za svaku od ovih zemalja. Osnovni problem koji Puljiz ističe u vezi sa tranzicijom jeste nedostatak preko potrebnog ambijenta za funkcionisanje novog društva zbog toga što se stari sistem urušava, a novi još uvek nije nastao (Puljiz, 1994). Za razliku od ostalih država Centralne i Istočne Evrope, Srbija je zbog „specifičnog spleta ekonomskih i socijalnih nedaća, do kojih su doveli konflikti u političkoj sferi“ bila izuzetak i pra-

ve reforme u njoj su počele kasnije (Perišić, 2012, str. 140). S tim u vezi, Vuković smatra da se transformacija socijalne politike Srbije, uzimajući u obzir njen kvalitet, može podeliti na: period tzv. „blokirane“ transformacije koji je trajao tokom devedesetih godina prošlog veka i period tzv. „deblokirane“ transformacije koji je počeo nakon petooktobarskih promena 2000. godine (Vuković, 2009; prema: Mihajlović Babić, Pantelić, 2019).

Period „blokirane“ transformacije² obeležili su oružani sukobi, sankcije međunarodne zajednice, ekonomska izolacija i porazna politika autoritarne vlasti, zbog čega pojedini ekonomisti ovaj period opisuju pravom „razvojnom rupom“ (Srbija, pokazatelj humanog razvoja: 19; prema: Lakićević, 2011). Od nastanka krize pa do 1994. godine, država po pitanju mera socijalne politike nije ništa konkretno preduzela (Kočović, 2019a). Sprovedene su samo privremene, tzv. „hitne mere“ u socijalnoj krizi koje su bile na snazi sve do sredine devedesetih godina kada su započete temeljnije promene u socijalnoj politici (Mihajlović Babić, Pantelić, 2019). Period „deblokirane transformacije“ nakon 2000. godine se smatra periodom kada je došlo do istinskih, pravih reformi. Kako Mira Lakićević ističe, „reformski procesi, započeti radikalnim zahvatima od 2000. godine, u Srbiji bili su *condicio sine qua non* društveno-ekonomskog i socijalnog razvoja“ (Lakićević, 2011: 107). Iako je tada neminovno došlo do značajnih reformi uvođenjem brojnih socijalnih programa, ono što im se može osporiti jeste njihov intenzitet, a ponekad i pravac (Vuković, Perišić, 2012). Perišić smatra da se na osnovu konzistentnosti promena, period „deblokirane transformacije“ uslovno može podeliti na tri faze: u prvoj, koja je trajala od 2000. do 2002. godine, kada su socijalne reforme bile osobito intenzivne; u drugoj, tokom 2003. i 2004. godine, kada su bile delimično stopirane, preispitivane i osporavane; i u trećoj fazi, kada su reforme ponovo dobile zamah (Perišić, 2012). Donekle slično, Lakićević ističe da se period prve decenije 21. veka u Srbiji može objasniti kroz dve faze razvoja društva: prva obuhvata period od 2000. do 2005. godine, a druga od 2005. do 2010. godine (Lakićević, 2011). U prvoj fazi, Srbija je uložila ogroman napor kako bi ubrzala razvojne i reformske procese, uskladila zahteve moderne tržišne privrede i ciljeve humanog razvoja i stvorila institucije koje će je približavati procesu evropskih integracija (Lakićević, 2011). Sumirajući ovaj deo rada, zaključujemo da se ove dve faze transformacije međusobno razlikuju po svom kvalitetu, strukturi i okolnostima u kojima su se odvijale. Ipak, možemo reći da između njih ima i nekih sličnosti po tome što oba perioda transformacije nije pratila doslednost u načinu sprovođenja započetih reformi tokom celokupnog perioda njihovog trajanja. U nastavku ovog dela, dat je osvrt i na glavne reforme koje su sprovedene u glavnim sektorima nakon 2000. godine.

Sistemi socijalne sigurnosti Srbije

Penzijsko i invalidsko osiguranje

Sistem penzijskog i invalidskog osiguranja u Srbiji sastoji se od obaveznog javnog sistema penzijskog i invalidskog osiguranja zasnovanog na principima tekućeg finansiranja i dobrovoljnog penzijskog osiguranja koje je uvedeno 2005. godine. Suštinska reforma

² Opširnije o „blokiranoj“ transformaciji videti kod: Lazić, 1987.

penzijskog i invalidskog osiguranja u Srbiji započeta je 2001. godine, a nastavljena kasnije u još nekoliko reformskih talasa (2003, 2005, 2010, 2014). Preduzete reforme u ovom periodu imale su za cilj finansijsku konsolidaciju i dugoročnu održivost penzijskog sistema u okolnostima nepovoljnih demografskih trendova (Mihajlović Babić, Pantelić, 2019).

Sistem javnog penzijskog i invalidskog osiguranja

Oblast javnog penzijskog i invalidskog osiguranja u Srbiji prevashodno je regulisana Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju iz 2003. godine. Ovim zakonom predviđena je zaštita od pet rizika za slučaj nastupanja: starosti – pravo na starosnu penziju i pravo na prevremenu starosnu penziju, invalidnosti – pravo na invalidsku penziju, smrti – pravo na porodičnu penziju, telesnog oštećenja – pravo na novčanu naknadu za telesno oštećenje i za slučaj pomoći i nege drugog lica – pravo na novčanu naknadu za pomoć i negu drugog lica (član 18, isto). Sistem obaveznog penzijskog i invalidskog osiguranja u Republici Srbiji finansira se na osnovu doprinosa osiguranika – zaposlenih, samostalnih delatnosti i poljoprivrednika, a nedostajući iznos sredstava za isplatu penzija se obezbeđuje donacijama i transferima iz budžeta (Perišić, 2016a; Kočović, 2019b). Prema važećim propisima, stopa doprinosa iznosi 24% zarade (član 44, Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje). Prava iz ovog vida osiguranja ostvaruju se na osnovu određenog broja godina radnog staža. Trenutni uslovi predviđaju da „osiguranik stiče pravo na starosnu penziju: 1) kad navršši 65 godina života i najmanje 15 godina staža osiguranja; 2) kad navršši 45 godina staža osiguranja“ (član 19, Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju).

Ukupan broj korisnika penzijskih naknada u decembru 2022. godine iznosio je 1.651.890 (RFPIO, 2022). Kada je u pitanju obuhvat stanovništva ovim vidom osiguranja, ona zavisi od visine zaposlenosti, ekonomske razvijenosti i sistema vrednosti (Kočović, 2019b). Prema podacima Fiskalnog saveta, stepen pokrivenosti starijih lica primanjima iz penzijsko-invalidskog osiguranja u Srbiji veoma je visok. Sistem javnog penzijskog i invalidskog osiguranja ima značajnu ulogu u sprečavanju siromaštva starijih budući da 92% lica starijih od 65 godina ostvaruje prihode iz ovog sistema u vidu starosne, invalidske ili porodične penzije (Fiskalni savet, 2022). Ovako visok obuhvat starijih penzijskim osiguranjem posledica je politike punog zapošljavanja iz doba socijalizma (Perišić, 2016a). Međutim, uočava se da postoji znatna rodna razlika između stepena pokrivenosti među polovima – 97% muškaraca naspram 87% žena starijih od 65 godina prima penziju. Kod preostalih 115.000 ili 8% starijih lica bez penzijskih prihoda stepen rizika od siromaštva je znatno veći i iznosi 48% što zahteva dodatnu intervenciju sistema socijalne zaštite, imajući u vidu da socijalne penzije još uvek nisu uvedene u Srbiji (Fiskalni savet, 2022).

Iako su u ovoj oblasti sprovedene brojne reforme od 2001. godine pa do danas³, određeni autori ukazuju na potrebu za daljim sprovođenjem reformi kako bi se očuvala adekvatnost penzijskih naknada i postigla finansijska održivost penzijskog

³ Neke od najvažnijih reformi u ovom periodu odnosile su se na: ponovno definisanje stope doprinosa, podizanje starosne granice za žene i muškarce (i minimalne starosne granice za pensionisanje), promenu formule za obračunavanje i indeksaciju, kao i uvođenje strožih uslova za dobijanje invalidskih penzija.

sistema (Arandarenko, Perišić, 2013; prema: Perišić, 2016b). U penzijskim sistemima koji su zasnovani na socijalnom osiguranju bizmarkovskog tipa, kao što je to slučaj i u Srbiji, adekvatnost podrazumeva dovoljnu visinu penzija kako bi mogle da smanje siromaštvo, ali i da osiguraju održanje standarda nakon odlaska u penziju (Matković, 2016). Javni penzijski sistem u Srbiji uspeo je sprečiti ozbiljnije povećanje siromaštva među starijima, ali se adekvatnost penzija u kontekstu održanja standarda nakon penzionisanja sve više dovodi u pitanje (Matković, 2016). U prilog tome, analizom dostupnih podataka Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, uočavamo da je u poslednjoj deceniji prisutna tendencija pada učešća prosečne penzije u prosečnoj zaradi. Naime, u 2012. godini udeo prosečne penzije u prosečnoj zaradi bez poreza i doprinosa iznosio je 55,6%, dok je taj iznos u 2023. godini bio 44,6% (RFPIO, 2023). Matković i Stanić ovaj trend opadanja prihoda u starosti nazivaju „tihim prekidom sa Bizmarkovim sistemom“ imajući u vidu da se on odvija bez saglasnosti i bez informisanja javnosti (Matković, Stanić, 2020). Prema ovim autorkama, ovaj problem je važan iz nekoliko razloga. Prvo, zbog toga što usled izostanka informisanosti šira javnost neće biti upoznata sa time da će biti neophodne dodatne uštede kako bi se obezbedio prihvatljiv životni standard. Osim toga, neophodno je da prelazak bude jasan zato što sa sobom iziskuje dodatna prilagođavanja u javnom penzijskom sistemu. Naposljetku, stariji radnici koji se približavaju odlasku u penziju ne mogu se prilagoditi ovako važnim promenama.

Sa druge strane, glavni problem koji postoji u vezi sa održivošću srpskog penzijskog sistema jeste nepovoljan odnos broja radnoaktivnih u odnosu na broj penzionera (Perišić, 2016a). Njihov odnos u 2023. godini iznosio je 1,7:1 (RFPIO, 2023). Sam problem održivosti se pretežno sagledava u kontekstu dugoročnih projekcija procenta rashoda za penzije u BDP-u, po pravilima koja su ugrađena u sistem (Matković, 2016). Prema procenama jedne ranije studije⁴, očekuje se da će broj penzionera u budućnosti rasti i da će u 2050. godini dostići cifru od 1,82 miliona (Zdravković, Domazet, Nikitović, 2012). Shodno tome, procenat izdvajanja za penzije u BDP-u iznosiće 20,3% do 2030. godine, 24,8% do 2040. godine i 31,2% do 2050. godine (Zdravković i dr., 2012).

Privatno penzijsko osiguranje

Dobrovoljno penzijsko osiguranje u Srbiji počiva na Zakonu o dobrovoljnim penzijskim fondovima i penzijskim planovima iz 2005. godine. Privatno penzijsko osiguranje organizovano je kroz dobrovoljne penzijske fondove, a nadzor nad njihovim radom obavlja Narodna banka Srbije koja paralelno izdaje i dozvole za rad dobrovoljnim penzijskim fondovima (član 1, stav 1 i 4, isto). Iako postoji od 2005. godine, ovaj vid osiguranja u Srbiji nije razvijen u većoj meri. U domaćoj literaturi uglavnom postoji konsenzus oko razloga zbog kojih praksa dobrovoljnog privatnog osiguranja u Srbiji nije zaživela. Perišić ističe da uzroke malog broja korisnika

⁴ Projekcije koje su autori dali važile bi u slučaju da dalje zakonske reforme ne budu sprovedene, da stopa aktivnosti starijih ostane ista i da rast penzijskih izdvajanja bude 4,3% godišnje (kao u periodu 2005–2010).

privatnih penzionih fondova pretežno treba tražiti u nedovoljnoj informisanosti stanovništva, niskom životnom standardu i lošoj ekonomskoj situaciji (Perišić, 2011; prema: Mihajlović Babić, Pantelić, 2019). Slično tome, Kočović nerazvijenost ove prakse vidi u odsustvu tradicije i veoma skromnim prihodima pojedinaca, domaćinstava i porodica (Kočović, 2019b). Naposljetku, Matković navodi da su prepreke u razvoju ovog vida osiguranja „niske zarade, nedovoljni poreski podsticaji, visoke maksimalne osnovice za obavezno penzijsko osiguranje, ali i nepoverenje i neinformisanost potencijalnih korisnika“ (Matković, 2016: 108).

Uprkos tome što praksa dobrovoljnog penzijskog osiguranja nije zaživela u Srbiji u većoj meri, analizom dostupnih podataka Narodne banke Srbije, uočavamo tendenciju rasta broja ugovora, ali i broja korisnika dobrovoljnih penzijskih fondova u Srbiji tokom poslednje decenije. Broj ugovora u 2014. godini iznosio je 252.100 dok je na kraju 2023. godine njihov broj porastao na 301.600. Sa druge strane, broj korisnika je porastao sa 188.000 u 2014. godini, na 218.400 u 2023. godini (NBS, 2023).

Sumirajući ovaj deo rada, zaključujemo da tip socijalne države u Srbiji kada je u pitanju ovaj segment socijalne sigurnosti sadrži korporativne karakteristike. Osnov za ostvarivanje prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja predstavlja rad, princip raspodele zanimanje, tj. status, dok je uloga tržišta ograničena. Osim toga, izuzetno je visok obuhvat stanovništva javnim sistemom ovog osiguranja, a privatni vid ovog osiguranja nije razvijen u dovoljnoj meri. Međutim, istovremeno možemo uočiti da je primetno njegovo približavanje zemljama liberalnog modela. Ovakav zaključak možemo izvesti na osnovu toga što je redistribucija uplaćivanih doprinosa za penzijsko osiguranje od umerene vremenom postala niska. Naime, usled sve većeg pada učešća prosečne penzije u prosečnoj zaradi, građani će u budućnosti morati u većoj meri da uplaćuju dobrovoljno penzijsko osiguranje, ukoliko budu želeli da održe svoje prihode u starosti.

Socijalna zaštita

Sistem socijalne zaštite u Srbiji se, za razliku od sistema socijalnog osiguranja, finansira iz poreza. Reforme sprovedene u sistemu socijalne zaštite nakon 2000. godine imale su za cilj modernizaciju i decentralizaciju sistema, uključujući kako oblast novčanih naknada tako i oblast usluga socijalne zaštite (Mihajlović Babić, Pantelić, 2019). Njihovim sprovođenjem „tragalo se za optimalnim modelom socijalne zaštite koji je nađen u podeli nadležnosti, dužnosti i odgovornosti između Republike i lokalne samouprave“ (Kočović, 2019b, 110). Kada su u pitanju novčane naknade, glavne reforme u ovom domenu desile su se 2004. godine kada je radno sposobnim korisnicima pravo na novčanu socijalnu pomoć (NSP) tokom godine ograničeno na 9 meseci, kako bi se smanjio broj ovih korisnika (Perišić, 2016b). Osim vremenskog ograničenja korišćenja naknade, pojedinac može i izgubiti ovo pravo „ukoliko je odbio ponuđeni posao, radno angažovanje, stručno osposobljavanje i prekvalifikaciju“ (Brkić, 2013: 45). Jedna od zakonskih novina poslednjih godina koja je takođe

značajno uticala na redukovanje broja korisnika novčane socijalne pomoći bila je donošenje Zakona o socijalnoj karti. Rezultat primene Socijalne karte jeste da je oko 17% korisnika prava na novčanu socijalnu pomoć trenutno ili trajno izbrisano iz sistema socijalne zaštite (A11, 2023). Što se tiče socijalnih usluga, promene u ovom segmentu podrazumevale su uklanjanje stručnih i organizacionih nedostataka, sa tendencijom prenošenja jednog kruga nadležnosti na ostale institucije i javne i privatne službe (Perišić, 2011).

Glavni nosioci sistema socijalne zaštite u Republici Srbiji su centri za socijalni rad. Iako ih osniva lokalna samouprava, njihov rad pretežno finansira Republika. Naime, značajan deo poslova koje centar obavlja poveren je od strane Republike: usluge procene i planiranja, nadležnosti koje proističu iz uloge organa starateljstva i Porodičnog zakona, odlučivanje o priznavanju prava građana, materijalna davanja. Osim država bivše SFRJ, u Evropi ne postoje slične lokalne službe koje u svoj delokrug rada sjedinjavaju ovako veliki broj poslova (Brkić, 2013). Oblast socijalne zaštite prvenstveno je regulisana Zakonom o socijalnoj zaštiti iz 2011. godine. Ovim zakonom su, predviđena prava na novčana davanja kao i prava na socijalne usluge. Prava iz prve grupe odnosno novčana davanja ostvaruju se putem: novčane socijalne pomoći, dodatka za pomoć i negu drugog lica, uvećanog dodatka za pomoć i negu drugog lica, pomoći za osposobljavanje za rad, jednokratne novčane pomoći, pomoći u naturi i u drugim oblicima materijalne podrške, u skladu sa ovim zakonom (član 79, isto). Prava na usluge iz oblasti socijalne zaštite uključuju: usluge procene i planiranja, dnevne usluge u zajednici, usluge podrške za samostalan život, save-todavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge i usluge smeštaja (član 40, isto). U nastavku ovog dela, fokusiraćemo se na analizu prava u sistemu socijalne zaštite konkretnije na analizu odlika novčane socijalne pomoći (NSP).

U decembru 2022. godine pravo na novčanu socijalnu pomoć (NSP) koristilo je 77.999 porodica, odnosno 182.773 lica (RZSZ, 2022). Prema podacima Trećeg nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva iz 2018. godine, opšta stopa obuhvata pravom na novčanu socijalnu pomoć bila je 3,7% i nije se drastično promenila u odnosu na prethodni izveštajni period. Međutim, ona je povećana za preko 50% u odnosu na period pre zakonskih promena 2011. godine, kada je iznosila samo 2,3%. Tokom godine broj korisnika se razlikuje zbog tromesečnog isključivanja pojedinaca i porodica u kojima je većina članova sposobna za rad (Vlada RS, 2018). Osim niske opšte stope obuhvata pravom na novčanu socijalnu pomoć, ni obuhvat ugroženih kategorija stanovništva nije na zadovoljavajućem nivou. Prema podacima Svetske banke, svega 11% najsiromašnijeg kvintila dobija novčanu socijalnu pomoć (World Bank, 2017; prema: Vlada RS, 2018). Nepotpun obuhvat je prevashodno posledica „niskog prihodnog cenzusa, zemljišnog maksimuma, ali i kombinacije velikog broja uslova koja neminovno dovodi do malog broja onih koji ispunjavaju sve uslove istovremeno“ (Vlada RS, 2018: 196).

Pored niske stope obuhvata ugroženog stanovništva, ostvarivanje prava u sistemu socijalne zaštite karakterišu i rigidno postavljeni kriterijumi (Vuković, Perišić, 2012). Prema važećem Zakonu o socijalnoj zaštiti, uzimaju se u razmatranje prihodi koje su pojedinac odnosno porodica stekli tokom tri meseca koji prethode

mesecu u kome je podnet zahtev (član 89, 2011), a vrstu primanja i prihoda koji se sagledavaju Vlada je uredila donevši posebnu Uredbu o primanjima i приходima koji su od značaja za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć (član 2, 11, 2011). Dodatno, još jedan od uslova koje je potrebno da pojedinac i porodica ispune kako bi ostvarili pravo na novčanu socijalnu pomoć jeste da „nemaju drugih nepokretnosti, osim stambenog prostora koji odgovara potrebama pojedinca, odnosno porodice i zemljišta u površini do 0,5 hektara“ (član 82, stav 1, tačka 1, isto). Ovi uslovi su nešto blaže propisani kada su u pitanju pojedinci koji su nesposobni za rad, odnosno porodica čiji su svi članovi nesposobni za rad, imajući u vidu da pored prethodno navedenih opštih uslova, ovo pravo mogu da ostvare ukoliko poseduju zemljište u površini do 1 hektara (član 82, stav 2, isto). Osim prethodno navedenog, još jedan problem koji se izdvaja jeste da zakon „ne prepoznaje razliku između zemljišta različitog kvaliteta, to jest, kategorizacije zemljišta i, samim tim, jednako tretira vredno zemljište i skoro neupotrebljive parcele u planinskim područjima“ (Vuković, 2017: 237). Ovako formulisani uslovi za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć, prema viđenju nekih autora, predstavljaju naročit problem za stariju populaciju iz ruralnih područja (Vuković, 2017).

Kada je u pitanju adekvatnost socijalne pomoći, njen iznos je nizak i nedovoljan da pojedince i porodice izvuče iznad granice siromaštva. U Srbiji, visina socijalne pomoći nije vezana ni za jednu naročitu odrednicu – poput linije siromaštva ili minimalne zarade (Perišić, 2016a). Analizom raspoloživih podataka uočavamo da visina socijalne pomoći za pojedinca koji je sposoban za rad iznosi 23,4% minimalne zarade, za porodicu koju čine dve odrasle osobe i dva deteta 49,2%, dok za porodicu koju čine dve odrasle osobe i četvoro dece bi bila 63,2%⁵. Ukoliko bismo ove podatke uporedili sa podacima iz 2014. godine, uočili bismo trend značajnog pada iznosa ove naknade u odnosu na minimalnu zaradu, posmatrano prema svim gore navedenim kategorijama korisnika. Naime, podaci iz 2014. godine pokazuju da je tada udeo novčane socijalne pomoći u minimalnoj zaradi za pojedinca koji je sposoban za rad bio 37%, a za porodice sa dvoje dece između 72 i 79%. Tek je iznos NSP za porodice sa četvoro dece bio ekvivalentan tadašnjoj minimalnoj zaradi (Vlada RS, 2014; prema: Mihajlović Babić, 2015).

Sumirajući ovaj deo rada, zaključujemo da tip socijalne države u Srbiji, kada je reč o karakteristikama sistema socijalne zaštite, možemo svrstati u zemlje liberalnog modela. Ovakav zaključak možemo izvesti na osnovu toga što je uloga ispitivanja prihoda i imovine dominantna, odnosno što ostvarivanje prava na socijalnu pomoć karakterišu rigidno postavljeni kriterijumi. Osim toga, uloga tržišta je takođe dominantna na šta nam, između ostalog, ukazuje vremensko ograničenje korišćenja prava na novčanu socijalnu pomoć za radno sposobne korisnike kao i moguće posledice gubitka ovog prava za te korisnike, u slučaju odbijanja ponuđenog zaposlenja. Princip raspodele zasnovan je na usmeravanju novčane socijalne pomoći ka najsiromaš-

⁵ Za potrebe ove kalkulacije uzeli smo prosečnu minimalnu neto zaradu za maj 2024. godine koja je iznosila 49864 dinara i trenutne iznose naknada novčane socijalne pomoći usklađene prema važećim propisima od 1. aprila 2024. godine.

nijima što najbolje možemo uvideti po niskom obuhvatu stanovništva ovim oblikom davanja. Naposljetku, redistribucija je niska o čemu možemo zaključiti na osnovu neadekvatnog iznosa naknade.

Osiguranje za slučaj nezaposlenosti

Osiguranje za slučaj nezaposlenosti u Srbiji organizovano je u formi obaveznog osiguranja i javlja se kao pravo iz radnog odnosa. Trenutni sistem osiguranja za slučaj nezaposlenosti počiva na Zakonu o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti iz 2009. godine. Ovim zakonom predviđena je mogućnost ostvarivanja prava na: novčanu naknadu, zdravstveno osiguranje i penzijsko i invalidsko osiguranje u skladu sa zakonom kao i druga prava u skladu sa zakonom (član 64, isto). Ostvarivanje ovih prava stiće se na osnovu prethodnog uplaćivanja doprinosa tokom određenog vremenskog perioda. Prema važećim propisima, stopa doprinosa za ovaj vid osiguranja iznosi 0,75% (član 44, Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje).

Promene u ovom sektoru, kao i u drugim državama, ne idu ka njegovoj privatizaciji jer ne postoji interes za ovim vidom privatnog osiguranja, a pre svega zbog nepostojanja ekonomske isplativosti (Perišić, 2011). Za razliku od oblasti radnog zakonodavstva, reforma osiguranja za slučaj nezaposlenosti nije bila u prvom planu nakon petooktobarskih promena i počela je tek 2003. godine (Perišić, 2016b). Zakonske reforme koje su u ovom domenu započete 2003. godine, a nastavljene kasnije 2009. godine bile su rigidne. Rigidnost reformi podrazumevala je, između ostalog, postavljanje oštrijih uslova za sticanje prava na novčanu naknadu, kako u pogledu njene visine, tako i u pogledu dužine njene isplate (Mihajlović Babić, Pantelić, 2019). Ovim reformama nastojalo se da se „lica koja su ostala bez posla aktivnije uključe u traženje novog zaposlenja“ time što bi bili destimulisani da koriste novčane naknade (Vuković, 2009: 195; prema: Perišić, 2011). Uprkos potrebi i motivaciji donosioca odluka da se umanju uloga pasivnih mera tokom protekle decenije, u praksi su se javile brojne prepreke prevashodno zbog nedovoljnog broja uplatioca usled niske stope zaposlenosti (Vuković, 2012: Perišić, 2016b). U nastavku ovog dela, fokusiraćemo se na analizu najvažnijih odlika novčane naknade za slučaj nezaposlenosti.

Kada je u pitanju visina, mesečni iznos ove naknade utvrđuje se množenjem dnevne novčane naknade i broja kalendarskih dana u mesecu za koji se ostvaruje pravo i vrši isplata (član 69, stav 1, 2009). Dnevna novčana naknada nastaje kao proizvod osnovice dnevne novčane naknade sa ličnim koeficijentom (član 69, stav 2, isto). Lični koeficijent predstavlja „odnos ukupne zarade, odnosno naknade zarade, osnovice osiguranja i visine ugovorene naknade u poslednjih 12 meseci koji prethode mesecu u kome je prestao radni odnos, odnosno prestalo osiguranje i prosečne godišnje zarade po zaposlenom isplaćene u Republici Srbiji prema poslednjem objavljenom podatku organa nadležnog za poslove statistike u trenutku ostvarivanja prava na novčanu naknadu“ (član 69, stav 4, isto). Najmanji prosečan mesečni iznos

ove naknade u 2023. godini iznosio je 28.957 dinara, dok je najveći prosečan iznos bio 67.129 dinara (NSZ, 2023). Što se tiče trajanja prava na novčanu naknadu, ona varira od 3 do 12 meseci, u zavisnosti od dužine prethodnog uplaćivanja doprinosa. Ukoliko osiguranik ima staž osiguranja od 1 do 5 godina, moći će da ostvari pravo na ovu naknadu u trajanju od tri meseca; u slučaju da ima staž osiguranja od 5 do 15 godina, šest meseci; ukoliko je staž osiguranja iznosio od 15 do 25 godina, devet meseci i naposljetku ukoliko je staž bio duži od 25 godina naknada će se isplaćivati 12 meseci (član 72, stav 2, isto). Izuzetno, novčana naknada se može isplaćivati u trajanju od 24 meseca, ukoliko nezaposlenom licu do ispunjavanja prvog uslova za ostvarivanje prava na penziju, nedostaje do dve godine (član 72, stav 3, isto).

Ukupan broj nezaposlenih lica u aprilu 2024. godine bio je 382.229 (NSZ, 2024). Kada je u pitanju obuhvat nezaposlenih lica novčanom naknadom, mogli bismo reći da je on na niskom nivou. Naime, tokom 2023. godine prosečan broj korisnika prava na novčanu naknadu iznosio je 29.073, što iznosi nešto više od 7% ukupnog broja trenutno nezaposlenih lica prijavljenih na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZ, 2023).

Sumirajući ovaj deo rada, možemo zaključiti da tip države blagostanja u Srbiji, kada je u pitanju osiguranje za slučaj nezaposlenosti, sadrži korporativne karakteristike. Osnov za ostvarivanje prava predstavlja rad, odnosno prethodno uplaćivanje doprinosa, princip raspodele zanimanje, tj. status, dok je uloga tržišta ograničena zbog nepostojanja interesa da se ovaj sektor privatizuje. Međutim, istovremeno i u njemu uočavamo postojanje određenih liberalnih elemenata. Naime, to možemo uvideti u promeni načina na kojem je zasnovan princip raspodele (Tabela 1). Od dobijanja naknade na osnovu zanimanja koje ostvaruje veliki obuhvat zaposlenih, do toga da ovo pravo ostvaruju samo neke kategorije zaposlenih. Najbolji pokazatelj toga nam je nizak obuhvat nezaposlenih lica ovom naknadom. Pored navedenog, indikator liberalizacije države blagostanja u ovom sektoru jeste i niska redistribucija naknada čiji iznos nije preterano izdašan.

Zdravstveno osiguranje

Oblast zdravstvenog osiguranja u Srbiji prvenstveno je regulisana Zakonom o zdravstvenom osiguranju iz 2019. godine. Ovaj oblik osiguranja sastoji se od obaveznog zdravstvenog osiguranja i dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja (član 1, isto). Sredstva za ostvarivanje prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja obezbeđuju se uplatom doprinosa, kao i iz drugih izvora, u skladu sa zakonom (član 9, stav 1, isto). Glavne reforme u ovoj oblasti počele su nešto kasnije u odnosu na ostale segmente socijalne sigurnosti i sprovodile su se od 2002. godine do danas, a ticale su se smanjenja paketa naknada i zdravstvenih usluga u sistemu javnog zdravstva, delimične privatizacije sektora (kroz postojanje privatnih pružalaca usluga i različitih oblika sufinansiranja usluga) i, naposljetku, uvođenja dobrovoljnog privatnog zdravstvenog osiguranja (Perišić, 2016a; prema: Mihajlović Babić, Pantelić, 2019). Što se tiče obuhvata stanovništva obaveznim zdravstvenim osiguranjem, on je izuzetno visok.

Prema podacima iz baze osiguranika Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje (RFZO), obuhvat stanovnika obaveznim osiguranjem je 2016. godine bio 97,2% i nešto je veći nego 2012. kada je bio 95,8% (Vlada RS, 2018). Kada je reč o dobrovoljnom privatnom zdravstvenom osiguranju, možemo reći da glavnu prepreku njegovom razvoju predstavljaju nedovoljno jasni propisi, zbog čega je broj osiguranika nizak. Pored toga, dodatan problem predstavljaju i privatni izdaci koji su se pokazali razornim po životni standard stanovništva (Arsenijević i dr., 2013; prema: Perišić, 2016b). Zaključno gledano, možemo uočiti da tip socijalne države u Srbiji, kada je u pitanju ovaj sektor socijalne sigurnosti, sadrži korporativne karakteristike. Naime, osnov za ostvarivanje prava iz zdravstvenog osiguranja predstavlja rad, dok je uloga tržišta ograničena. O ograničenoj ulozi tržišta nam, između ostalog, govori nedovoljna razvijenost dobrovoljnog privatnog osiguranja, ali i visok obuhvat stanovništva javnim sistemom zdravstvenog osiguranja.

Zaštita porodice sa decom

Ova oblast socijalnog osiguranja u Srbiji prevashodno počiva na Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom iz 2017. godine. Glavne reforme u ovom segmentu dogodile su se 2002. godine kada su usvojeni novi zakonski propisi, kojim su razdvojene mere socijalne i populacione politike. Dečiji dodatak je tada precizno određen kao mera socijalne politike, dok je roditeljski dodatak kao novina u sistemu definisana kao mera populacione politike (Mihajlović Babić, Pantelić, 2019). Visina dečjeg dodatka je neadekvatna, iznos je isti za sve bez obzira na uzrast dece ili njihov broj, usmeren je ka najsiromašnijim porodicama sa decom, a uslov za ostvarivanje prava jesu prihodi domaćinstva (Perišić, 2016b). Kada je u pitanju obuhvat dece i mladih do 19 godina starosti, ona iznosi oko 21%. U toku ovog perioda kao i u poređenju sa prethodnim izveštajnim periodom, primećuje se tendencija smanjenja kako broja korisnika tako i obuhvata ovim pravom. Sa druge strane, iznos roditeljskog dodatka je izuzetno visok i on je namenjen prvom, drugom, trećem i četvrtom detetu u porodici (isto, 2016b). Za razliku od ove dve vrste dodataka, naknade za odsustvo su povezane sa radnim odnosom. Zaključno gledano, možemo reći da tip socijalne države u Srbiji, kada je u pitanju ovaj sektor socijalne sigurnosti, sadrži prevashodno liberalne karakteristike. Osnov za ostvarivanje ovih prava (osim naknade za porodiljsko i roditeljsko odsustvo radi nege deteta) predstavlja potrebu, dok je uloga ispitivanja prihoda i imovine dominantna jer se za ostvarivanje prava na dečiji dodatak vrši provera prihoda domaćinstva.

Zaključna razmatranja

Model socijalne države Republike Srbije deli zajedničku prošlost sa modelima ostalih bivših socijalističkih država. Padom socijalizma, zbog specifičnih društvenih i ekonomskih okolnosti, prave reforme su u Srbiji počele kasnije nego u ostalim državama. Same karakteristike modela pre početka tranzicije, ali i sada, bazirane su

na ostvarivanju socijalnih prava na osnovu zasnovanog radnog odnosa. Međutim, tokom perioda tranzicije, sprovedenim reformama određeni segmenti države blagostanja bili su vidno liberalizovani uz zadržavanje prethodne korporativističke tradicije. Stoga, analizom glavnih sektora zaključujemo da je sadašnji model socijalne države Republike Srbije mešoviti, tačnije, korporativno-liberalan. Što se tiče sistema penzijskog i invalidskog osiguranja možemo reći da u njemu dominiraju korporativne karakteristike. Osnov za ostvarivanje prava na penzijsko i invalidsko osiguranje predstavlja rad, princip raspodele zanimanje, tj. status, dok je uloga tržišta ograničena. Osim toga, izuzetno je visok obuhvat stanovništva javnim sistemom ovog osiguranja a privatni vid ovog osiguranja nije razvijen u dovoljnoj meri. Međutim, istovremeno možemo uočiti da je primetno njegovo približavanje zemljama liberalnog modela. Ovakav zaključak možemo izvesti na osnovu toga što je redistribucija uplaćivanih doprinosa za penzijsko osiguranje od umerene vremenom postala niska. Naime, usled sve većeg pada učešća prosečne penzije u prosečnoj zaradi, građani će u budućnosti morati u većoj meri da uplaćuju dobrovoljno penzijsko osiguranje, ukoliko budu želeli da održe svoje prihode u starosti. Kada je u pitanju sistem socijalne zaštite, zaključujemo da su njegove trenutne karakteristike liberalne. Ovakav zaključak možemo izvesti na osnovu toga što je uloga ispitivanja prihoda i imovine dominantna, odnosno što ostvarivanje prava na socijalnu pomoć karakterišu rigidno postavljeni kriterijumi. Osim toga, uloga tržišta je takođe dominantna na šta nam, između ostalog, ukazuje vremensko ograničenje korišćenja prava na novčanu socijalnu pomoć za radno sposobne korisnike kao i moguće posledice gubitka ovog prava za te korisnike, u slučaju odbijanja ponuđenog zaposlenja. Princip raspodele je zasnovan na usmeravanju novčane socijalne pomoći ka najsiromašnijima što najbolje možemo uvideti po niskom obuhvatu stanovništva ovim oblikom davanja. Naposljetku, redistribucija je niska o čemu možemo zaključiti na osnovu neadekvatnog iznosa naknade. U osiguranju za slučaj nezaposlenosti dominiraju korporativne karakteristike. Osnov za ostvarivanje prava predstavlja rad odnosno prethodno uplaćivanje doprinosa, princip raspodele zanimanje, tj. status, dok je uloga tržišta ograničena zbog nepostojanja interesa da se ovaj sektor privatizuje. Međutim, istovremeno i u njemu uočavamo postojanje određenih liberalnih elemenata. Naime, to možemo uvideti u promeni načina na kojem je zasnovan princip raspodele od dobijanja naknade na osnovu zanimanja do toga da se ostvarivanje tog prava približi ka usmeravanju, tj. nameni. Najbolji pokazatelj toga nam je nizak obuhvat nezaposlenih lica ovom naknadom. Pored navedenog, indikator liberalizacije države blagostanja u ovom sektoru jeste i niska redistribucija naknada čiji iznos nije preterano izdašan. Što se tiče sektora zdravstvenog osiguranja, njega karakterišu korporativne karakteristike. Naime, osnov za ostvarivanje prava iz zdravstvenog osiguranja predstavlja rad, dok je uloga tržišta ograničena. O ograničenoj ulozi tržišta govori nam, između ostalog, nedovoljna razvijenost dobrovoljnog privatnog osiguranja, ali i visok obuhvat stanovništva javnim sistemom zdravstvenog osiguranja. Naposljetku, kada je u pitanju sistem zaštite porodice sa decom zaključujemo da tip socijalne države u Srbiji sadrži prevashodno liberalne karakteristike, kada je reč o ovom sektoru socijalne sigurnosti. Osnov za ostvarivanje ovih prava (osim naknade za odsustvo)

predstavlja potrebu, dok je uloga ispitivanja prihoda i imovine dominantna što možemo zaključiti prema tome što se za ostvarivanje prava na dečiji dodatak vrši provera prihoda domaćinstva.

Naposletku, sam rad ima i izvesnih ograničenja. Prvo ograničenje je što se usled kompleksnosti ovog sistema, od kojih se socijalna država sastoji, nismo detaljnije bavili celokupnim sistemom socijalne sigurnosti. Naime, o sektoru zdravstvenog osiguranja i zdravstvene zaštite kao i o sistemu zaštite porodice sa decom bilo je reči samo u kratkim crtama, zbog čega će oni biti predmet posebnog rada. Drugo ograničenje jeste što je sadašnji tip države blagostanja Republike Srbije razmatran prevashodno u odnosu na Esping-Andersenovu klasifikaciju koja prepoznaje samo tri osnovna modela države blagostanja. Smatramo da bi u nekim od budućih radova trebalo analizirati naš tip države blagostanja u odnosu na neku od novijih klasifikacija država blagostanja koja izdvaja, pored prethodno spomenutih i mediteranski tip. Takva analiza i utvrđivanje eventualnih sličnosti sa državama koje se svrstavaju u ovaj tip doprinela bi još boljem i preciznijem razumevanju odlika aktuelne države blagostanja u Republici Srbiji.

Literatura

- A11 Inicijativa za ekonomska i socijalna prava (2023). Objasnjavamo (neke) mitove o Socijalnoj karti. Dostupno na: <https://www.a11initiative.org/objasnjavamo-neke-mitove-o-socijalnoj-karti/>
- Abrahamson, P. (2000). Proizvodnja modela socijalne politike. *Revija za socijalnu politiku*, 7(1), 79–93.
- Babić, S.M. Pantelić M. (2019). Socijalne reforme u postkomunističkim državama-tri decenije tranzicije socijalnog modela u Republici Srbiji. *Srpska politička misao* 64(2): 325–343.
- Brkić, M. (2013). Karakteristike sistema socijalne zaštite u Srbiji i Evropi. Beograd: *Socijalna politika*, 48(1). 33–51.
- Čekerevac, A. (2008). Komparativne analize socijalne politike. *Godišnjak FPN*, (02), 395–414.
- Deacon, B. (1992). *The new Eastern Europe: Social policy past, present and future*. Sage Publications, London.
- Dorić, G. (2008). Socio-ekonomska transformacija u Istočnoj i Centralnoj Evropi: promena tipa socijalne države. *Godišnjak za sociologiju*, 4 (4):51–69.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton University Press.
- Fiskalni savet Republike Srbije (2022). Predlog mera socijalne i poreske politike. Beograd: *Fiskalni savet Republike Srbije*. Dostupno na: https://www.fiskalnisavet.rs/doc/analizestavovi-predlozi/2022/FS_Predlog%20mera%20socijalne%20i%20poreske%20politike.pdf
- Kočović, D. (2019). *Socijalna politika Srbije*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

- Kočović, D. (2019). Socijalna politika Srbije. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 13(21), 97–118.
- Lakićević, M. (2011). Socijalne reforme i socijalni razvoj Srbije. U: D. Vuković i M. Arandarenko (ur.) *Socijalne reforme-sadržaj i rezultati*, Beograd: Fakultet političkih nauka, 107–127.
- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu: klasna reprodukcija u socijalizmu*. Naprijed, Zagreb.
- Matković, G., & Stanić, K. (2020). The Serbian pension system in transition: A silent break with Bismarck. *Economic Annals*, 65(225), 105–133.
- Matković, G. (2016). Mirovinski sustav Srbije u svjetlu krize. *Revija za socijalnu politiku*, 23(1), 99–119.
- Minimalna zarada u 2024. godini. Broj radnih dana u mesecu – Republika Srbija. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/statistika/minimalna_zarada.html
- Mihajlović, B, S. (2015). Podrška minimalnom dohotku u Srbiji – adekvatnost novčane socijalne pomoći. *Godišnjak FPN*, (14), 167–183.
- NBS – Narodna banka Srbije (2023). *Sektor dobrovoljnih fondova u Srbiji – izveštaj za treće tromesečje 2023. godine*. Beograd: NBS. Dostupno na: https://www.nbs.rs/export/sites/NBS_site/documents/dpf/izvestaji/dpf_III_23.pdf, posećeno 22. juna 2024.
- NSZ – Nacionalna služba za zapošljavanje (2024). *Mesečni statistički bilten – maj 2024*. Beograd: NSZ. Dostupno na: <https://www.nsz.gov.rs/filemanager/Files/Dokumenta/Statisti%C4%8Dki%20bilteni/2024/Bilten%20NSZ%20MAJ%202024.pdf>, posećeno 26. juna 2024.
- NSZ – Nacionalna služba za zapošljavanje (2023). *Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje za 2023. godinu*. Beograd: NSZ. Dostupno na: https://nsz.gov.rs/filemanager/Files/Dokumenta/Izve%C5%A1taj%20i%20program%20rada%20NSZ/Izvestaj_o_radu_I_-_XII_2023._godine.pdf, posećeno 26. juna 2024.
- Perišić, N. (2016). *Socijalna sigurnost-pojmovi i programi*. Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Perišić, N. (2016). The Serbian welfare state: A transition loser. *Challenges to European welfare systems*, 647–669.
- Perišić, N. (2012). *Socijalna sigurnost između države i tržišta*. Beograd: Fakultet političkih nauka (doktorska disertacija).
- Perišić, N. (2011). Promene aktera socijalne sigurnosti. *Godišnjak FPN*, (05), 473–491.
- Perišić, N. (2007). *Evropski socijalni modeli (magistarska teza)*. Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Puljiz, V. (1994). Socijalna politika postsocijalističkih zemalja. *Revija za socijalnu politiku*, 1(1), 83–90.
- Republički zavod za socijalnu zaštitu. (2022). *Izveštaj o radu centara za socijalni rad za 2022. godinu. Vršenje javnih ovlašćenja: Materijalna podrška*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu. Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/media/2572/izvestaj-o-radu-csr-u-2022-godini.pdf>, posećeno 24. juna 2024.

- Rešenje o nominalnim iznosima novčane socijalne pomoći. *Službeni glasnik RS*, br. 38/2024. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/resenje-o-nominalnim-iznosima-novcane-socijalne-pomoci.html>
- Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje (2023). *Statistički mesečni bilten* – decembar 2022. Beograd: RFPIO. Dostupno na: <https://pio.rs/sites/default/files/Statistike/Bilten/2022/Statisticki%20bilten%20za%20decembar%202022.pdf>, posećeno 22. juna 2024.
- Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje (2023). *Statistički godišnji bilten* – 2023. Beograd: RFPIO. Dostupno na: https://www.pio.rs/sites/default/files/Statistike/Bilten/2023/Statisticki_godisnji_bilten-2023.pdf, posećeno 22. juna 2024.
- Uredba o primanjima i prihodima koji su od uticaja na ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć. *Službeni glasnik RS*, br. 36/2011. Dostupno na: <https://www.mi-nrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Uredba%20o%20primanjima%20i%20prihodima%20koji%20su%20od%20uticaja%20na%20ostvarivanje%20prava%20na%20NSP.pdf>
- Vlada Republike Srbije (2018). *Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*. Dostupno na: https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/02/Treci_nacionalni_izvestaj_o_socijalnom_ukljucivanju_i_smanjenju_siromastva_2014%EB%80%932017.pdf, posećeno 24. juna 2024.
- Vuković, D. (2017). *Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji (sociološko-pravna analiza)*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Vuković, D. Perišić, N. (2012). Socijalna sigurnost u tranziciji – izazovi i (ne)rešena pitanja reformi. *Lavirinti tranzicije*, 133–145.
- Zakon o dobrovoljnim penzijskim fondovima i penzijskim planovima, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005 i 31/2011. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_dobrovoljnim_penzijskim_fondovima_i_penzijskim_planovima.html
- Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, *Službeni glasnik RS*, br. 84/2004, 61/2005, 62/2006, 5/2009, 52/2011, 101/2011, 47/2013, 108/2013, 57/2014, 68/2014 - dr. zakon, 112 /2015, 113/2017, 95/2018, 86/2019, 153/2020, 44/2021, 118/2021, 138/2022, 92/2023. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-doprinosima-za-obavezno-socijalno-osiguranje.html>
- Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom, *Službeni glasnik RS*, br. 113/2017, 50/2018, 46/2021 - odluka US, 51/2021 - odluka US, 53/2021 - odluka US, 66/2021, 130/2021, 43/2023 - odluka US, 62/2023, 11/2024 - odluka US i 79/2024. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-finansijskoj-podrsци-porodici-sa-decom.html>
- Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, *Službeni glasnik RS*, br. 34/2003, 64/2004 – odluka USRS, 84/2004 – dr. zakon, 85/2005, 101/2005 – dr. zakon, 63/2006 – odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014, 142/2014, 73/2018, 46/2019 – odluka US, 86/2019, 62/2021, 125/2022, 138/2022, 75/2023 i 76/2023. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_penzijskom_i_invalidskom_osiguranju.html
- Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2011 i 117/2022. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_socijalnoj_zastiti.html

Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, *Službeni glasnik RS*, br. 36/2009, 88/2010, 38/2015, 113/2017 – dr. zakon i 49/2021. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zaposljavanju_i_osiguranju_za_slucaj_nezaposlenosti.html

Zakon o zdravstvenom osiguranju, *Službeni glasnik RS*, br. 25/2019 i 92/2023. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zdravstvenom_osiguranju.html

Zdravković, A., Domazet, I., & Nikitović, V. (2012). Uticaj demografskog starenja na održivost javnih finansija u Srbiji. *Stanovništvo*, 50(1), 19–44.

TYPE OF WELFARE STATE IN SERBIA

Đorđe Nedeljković

Department of social policy and social work,
Faculty of Philosophy, University of Niš

Abstract

In the first part of the paper, a brief overview is provided of the course of transformation in the social policy of the Republic of Serbia. The social security system during the period of socialism was based on full employment policies and the realization of social rights linked to employment status. With the fall of socialism, due to specific social and economic circumstances, real reforms in Serbia began later than in other countries. During the transition period, reforms implemented in certain areas of the welfare state significantly liberalized the previous welfare model while retaining elements of the former corporatist tradition. The second part of the paper analyzes the current characteristics of the welfare state type in the Republic of Serbia in relation to Esping-Andersen's traditional classification. The analysis shows that the current type of welfare state in the Republic of Serbia is mixed, specifically corporatist-liberal. In the areas of pension and disability insurance, as well as unemployment insurance, corporatist characteristics with certain liberal elements predominate, while the social protection system is liberal.

Keywords: Welfare state type, transition, pension and disability insurance, social protection, unemployment insurance.

RECEIVED: 27.10.2024.

REVISION RECEIVED: 20.11.2024.

ACCEPTED: 21.11.2024.

djordje.nedeljkovic@filfak.ni.ac.rs

PREKORAČENJE EKOLOŠKOG OTISKA I UVEĆANJE EKOLOŠKOG DUGA CRNE GORE

Olga Radonjić^{1*}, Rade Šarović^{2**}

Univerzitet Crne Gore

Filozofski fakultet Nikšić

Studijski program za Sociologiju

Sažetak

Iako Crna Gora ima status prve ekološke države, način na koji se trenutno ophodi prema prirodi i prirodnim resursima pokazuje zabrinjavajuću sliku. Prekomjerna, nekontrolisana i devastirajuća eksploatacija resursa, zajedno sa realizacijom projekata koji samo na papiru nose naziv „ekološke i održive gradnje“, uz probleme zagađenja vode i vazduha, kao i neadekvatnog i nepravilnog odlaganja otpada, samo su neki od brojnih izazova sa kojima se Crna Gora suočava, a koji doprinose prekoračenju biokapaciteta i uvećavanju ekološkog duga. Brojna istraživanja su pokazala da se Crna Gora, kao jedan od kandidata za članstvo u Evropskoj uniji, suočava s brojnim problemima, kada je u pitanju zatvaranje pregovaračkih poglavlja, a posebno poglavlja 27, koje obuhvata pitanja zaštite prirode, borbe protiv klimatskih promjena i implementacije ciljeva održivog razvoja. U radu smo istakli da iako je Crna Gora usvojila i ratifikovala međunarodne dokumente i sporazume čiji je cilj borba za očuvanje životne sredine, uz primjenu održivih razvojnih strategija, kao i ublažavanje i sprečavanje daljeg intenziviranja klimatskih promjena, u praksi su i dalje prisutni devastirajući i neodrživi trendovi, koji dovode do pogoršanja ekoloških problema, uvećavanja ekološkog otiska i sve ranijeg stupanja u ekološki dug. Ovaj rad ukazuje na hitnu potrebu pokretanja ekoloških reformi u Crnoj Gori, u svim oblastima društvenog života, uz unapređenje kaznene politike za ekološke prekršaje i investiranje u projekte koji su zasnovani na primjeni *eco-friendly* i održivih razvojnih strategija uz upotrebu čistih tehnologija.

Ključne riječi: ekološka država, ugroženost životne sredine, ekološka transformacija.

¹ Autor za korespondenciju: olga.radonjic999@gmail.com

² sarovicrade@gmail.com

Rad citirati kao: Radonjić, O., Šarović, R. (2024). Prekoračenje ekološkog otiska i uvećanje ekološkog duga Crne Gore. *Godišnjak za sociologiju* vol. 20(No 33): 61–73.

* <https://orcid.org/0009-0002-3909-1635>

** <https://orcid.org/0000-0003-2097-7671>

Prekoračenje ekološkog otiska i uvećanje ekološkog duga Crne Gore

Uvod

Globalna ekološka kriza u kojoj se trenutno nalazi savremena civilizacija, pokazatelj je našeg nemarnog i krajnje destruktivnog ophođenja prema prirodi i prirodnim resursima. Dok se tradicionalni način života zasnivao na uspostavljanju idilične i harmonične povezanosti ljudi s prirodnim okruženjem, uzimajući od prirode onoliko koliko je bilo potrebno da se zadovolje osnovne potrebe, s napretkom društva dolazi do rapidne transformacije u odnosu ljudi prema prirodnom okruženju. Industrijska revolucija, tehničko-tehnološki uzlet i modernizacija društva, bili su pokretači uvećane eksploatacije resursa, a time i sve intenzivnije destrukcije prirodnog habitata, zaboravljajući činjenicu da je priroda izvor života i kao takva, nužna za opstanak čovjeka. Uništavajući prirodu, ugrožavamo ne samo našu egzistenciju, već i mogućnost obezbjeđivanja adekvatnih uslova za život i napredovanje budućih generacija.

Destruktivni i eksploatatorski obrasci ponašanja nijesu zaobišli ni prvu ekološku državu, Crnu Goru. U skladu s tim, naš cilj je bio da u radu istaknemo da iako se Crna Gora može pohvaliti relativno očuvanom prirodom, podaci dobijeni u sklopu brojnih istraživanja pokazuju da bi Crna Gora vrlo brzo mogla da iscrpi sve prirodne resurse i ozbiljno ugrozi stanje životne sredine, ukoliko se nastavi sa dosadašnjom praksom. Podaci su pokazali da građani Crne Gore nemaju dovoljno razvijenu ekološku svijest, s obzirom da još uvijek nijesu prihvatili i usvojili ekološke i „zelene“ navike, koje bi omogućile uspostavljanje odgovornog odnosa prema životnoj sredini. Problematičnost se ne očitava samo u nedovoljnoj ekološkoj osviještenosti građana, već i vladajuće strukture, budući da se olako pristupa odobravanju projekata koji su samo na papiru ekološki, a u praksi se baziraju na uvećanoj eksploataciji resursa, koja vodi njihovoj ubrzanoj destrukciji i uništavanju. Cilj takvih projekata je beskompromisno uvećavanje kapitala. Investitori takvih projekata ne brinu da li će devastirati prirodne resurse i ostaviti pustoš za sobom. Njihov jedini cilj je ostvarivanje profita.

U radu su prikazani dostupni podaci koji upućuju na prekoračenje ekološkog otiska i uvećanje ekološkog duga Crne Gore. Takođe su prikazani i podaci istraživanja koja su sprovele nevladine organizacije u Crnoj Gori (Koalicija 27, CEDEM), kao i svjetske organizacije i institucije (Global Footprint Network, MAPFRE). Pokazaćemo da su ovi podaci u potpunoj suprotnosti sa vizijom jedne ekološki odgovorne zajednice, koja će se vrlo brzo suočiti sa ozbiljnim posljedicama, ukoliko se hitno ne sprovedu mjere kojima bi se učinio ekološki zaokret, umanjio ekološki otisak, redukovao ekološki dug i time osigurala održiva budućnost.

Antropocentrizam, eksploatatorske i vladalačke pretenzije ljudske vrste kao uzroci neodrživog funkcionisanja društva

Tradicionalni način života karakterisao je funkcionisanje čovjeka u skladu s prirodom, pa bi se u tom smislu moglo reći da su se u okvirima tradicionalnog društvenog uređenja baštinile vrijednosti koje promovise savremeni koncept održivog razvoja. Čovjek je vodio računa o količini resursa koje troši i načinu na koji ih koristi. Sklad i jedinstvo, bile su temeljne vrijednosti kojima se odlikovao njegov odnos prema prirodi. Harmonično funkcionisanje čovjeka i *kompleksnog habitata* (Brajdoti, 2016, str. 114), zasnovano na poštovanju prirodnih zakonitosti, doprinosilo je očuvanju ravnoteže u prirodi. Čovjek tradicionalnog društvenog uređenja je imao potrebu da živi u uređenom svijetu i otvorenom prostoru, smatrajući da se nalazi u „Centru svijeta“ (Elijade, 2003). Čovjek je prirodi pripisivao sveto značenje, „osjećao“ je prirodu, pa u tom smislu „naš život na zemlji može se uzeti kao neprekidan dijalog čovjeka sa majkom-zemljom koja ga hrani“ (Šušnjić, 1998, str. 309).

U antičkom periodu je dominiralo shvatanje da su priroda i prirodni elementi „osnova svega iz čega se sve razvija“, odnosno da je sve podređeno zakonima prirode, te da je čovjek njen neizostavan dio (Kovačević, 2021, str. 37). Smatralo se da je neophodno da se uspostavi i održi ravnoteža između „makrokosmosa, tj. univerzuma i, s druge strane, mikrokosmosa, odnosno čovjeka“ (Kovačević, 2021, str. 38). Antički period takođe karakteriše i izraziti antagonizam. Čovjekova ljubav prema prirodi, uobličena u shvatanju da „strah pred prirodom je zapravo bio strah pred bogovima“, bila je u suprotnosti sa stavom da je priroda potčinjena čovjeku i da centralno mjesto u prirodi zauzima čovjek (Dincelbaher, 2009, str. 465). Tokom srednjeg vijeka, prevladavao je ambivalentan odnos prema prirodi (Kovačević, 2021). Ljudi su znali da ne mogu da ovladaju prirodom i potčine je svojim potrebama. Zbog toga su tražili način da se prilagode prirodi, budući da su se život i rad ljudi odvijali u skladu s vremenskim uslovima, prirodnim ciklusima, smjenom godišnjih doba, dana i noći (Kovačević, 2021). Dakle, „u Srednjem vijeku je tradicionalna predstava zemlje kao živog organizma i majke, zapravo, služila kao kulturna i proizvodna kočnica koja je ograničavala djelovanje ljudi“ (Kovačević, 2021, str. 100).

S napretkom društva, transformiše se čovjekov odnos prema prirodi. Priroda gubi sveto značenje, prihvata se „teološko shvatanje da je Bog stvorio svijet i dao ga na upravljanje ljudima“ (Kovačević, 2021, str. 109). Postepeni društveni razvoj, industrijalizacija, tehničko-tehnološki uzlet i modernizacija, prouzrokovali su uvećanje ljudskih potreba i prohtjeva, urušavajući idiličnu postavku skladnog koegzistiranja čovjeka i prirode. Nastupa era dominacije antropocentričnih pretenzija, izraženih čovjekovom željom da gospodari prirodom. Tačnije, priroda se posmatrala kao „sredstvo za razvitak industrije, bogaćenje društva i samouzdanje čoveka“ (Epštejn, 2003, str. 173). Priroda i prirodni resursi postaju puki instrumenti, namijenjeni zadovoljavanju nezasitih prohtjeva čovjeka. Širenje ideologije konzumerizma i nastanak savremenog, potrošački orijentisanog društva, stvara distinkciju između čovjeka i prirode. Antropocentrične težnje se zaoštravaju utemeljenjem neoliberalnog kapitalističkog sistema, vođenog „nevidljivom rukom“ i dominacijom tržišnih zakona. U ovom sistemu, nemilosrdna i beskompromisna borba

za opstanak na tržištu, uz enormno bogaćenje i stvaranje profita na račun ograničenih prirodnih dobara, dovodi do globalne ekološke krize i višestruko ugrožava životnu sredinu. Započinje period prekomjerne eksploatacije prirodnih resursa, koji je doveo do prekoračenja ekološkog otiska i uvećanja globalnog ekološkog duga, odnosno do narušavanja prirodnih granica i ugrožavanja biokapaciteta planete.

Ekološki izazovi savremenog društva, produkuju globalnu ekološku krizu kojoj se ne nazire kraj. Svjesno ili nesvjesno, izgradili smo društvo rizika (Bek, 2001), uobličeniog *profilom rizika* koji obuhvata „poseban paket pretnji ili opasnosti koji je karakterističan za moderan društveni život“ (Gidens, 1998, str. 109). Život u rizičnom društvu pretpostavlja „pogođenost svih manje ili više uhvatljivim džinovskim opasnostima“ (Bek, 2001, str. 72). Takvi su ekološki rizici, izazvani „obiljem (rupe na ozonskom omotaču, efekat staklene bašte i dr.). Drugo, ekološka destrukcija i tehnološko-industrijske opasnosti izazvane siromaštvom (nejednakost i siromaštvo su najozbiljniji ekološki problemi). Treća prijetnja dolazi od opasnosti rata i oružja za masovno uništenje (ABC weapons)“ (Pavlović, 2009, str. 19). Moglo bi se reći da se kao savremeno društvo nalazimo na *vulkanu civilizacije*, živimo u svijetu hiperprodukcije brojnih izazova i rizika, u uslovima nestabilnosti, promjenljivosti, nepovjerenja i napetosti (Bek, 2001, str. 29). Sve više osjećamo posljedice svog neodgovornog ophođenja prema prirodi, ispoljenog u vidu bumerang efekta (Bek, 2001). Tačnije, pretjerana i devastirajuća eksploatacija prirodnih resursa prouzrokovala je brojne poremećaje u odvijanju prirodnih procesa, što je rezultiralo pogoršavanjem uslova života ljudi. U tom smislu, „naša savremena kultura najmoćnija je u istoriji i bez prestanka istražuje, izumeva, otkriva i raste, ali istovremeno je muči više egzistencijalnih strepnji nego ijednu prethodnu kulturu“ (Harari, 2018, str. 251). Čovječanstvo je zapravo u Tejnterovom odbjeglom vozu, koji sve više ubrzava, i gotovo je sigurno da „neće proći mnogo godina ovog novog veka pre no što uđemo u doba haosa i propasti koje će zaseniti sva mračna doba naše prošlosti“ (Rajt, 2007, str. 142).

Izračunavanje ekološkog otiska i procjena ekološkog duga kao ključnih indikatora održivosti

Izračunavanje raspona ekološkog otiska i utvrđivanje datuma ulaska u ekološki dug predstavljaju ključne indikatore koji upućuju na neadekvatno i nadasve destruktivno upravljanje prirodnim resursima. Vođeni ciljem da doprinesu postizanju održivog razvoja, te očuvanju prirode i prirodnih resursa, Matis Vakernagel (osnivač svjetske organizacije Global Footprint Network) i Vilijam Ris su 90-ih godina prošlog vijeka kreirali koncept ekološkog otiska. Brojne države (poput Švajcarske i Japana), a potom i organizacije (kao što je WWF-World Wide Found For Nature), kreću sa izračunavanjem ekološkog otiska i utvrđivanjem raspoloživosti prirodnih resursa (Lukić, 2011). Ekološkim otiskom se dakle izračunava količina prirodnih resursa koja je neophodna za zadovoljavanje ljudskih potreba „za vodom, hranom, prostorom, apsorbovanim ugljen-dioksidom, otpadom, itd.“ (Lukić, 2011, str. 2). Preciznije rečeno, „ekološki otisak predstavlja ukupnu površinu bioproduktivnog

zemljišta i vode koji su neophodni da stanovništvo Zemlje zadovolji svoje potrebe i da akumulira ili razgradi otpad“ (Janković, 2021, str. 13). Ekološkim otiskom se ispituje u kojoj mjeri i na koji način ljudske aktivnosti vrše pritisak na životnu sredinu, usmjeravajući se pritom na konkretni ekološki problem, (ne)održivu osnovu eksploatacije prirodnih resursa, uz detektovanje različitih oblika zagađenja (Vanham et al., 2019). U tom kontekstu je važno istaći da „jedinica otiska’ predstavlja otisak pojedinačnog procesa ili aktivnosti i čini osnovni gradivni element otiska proizvoda, potrošača ili proizvođača, ili otiska unutar određenog geografskog područja. Tako se otisci mogu kvantifikovati za proizvode u bilo kojoj fazi lanca snabdijevanja, za kompanije ili ekonomske sektore. Takođe se mogu koristiti za pojedince ili zajednice (kao krajnje potrošače) ili od najmanjih geografskih oblasti (kao što su ulice ili sela) pa do globalnog nivoa“ (Vanham et al., 2019, str. 3).

Ekološki otisak se može izračunati za određene aktivnosti, pojedinca, grupu, grad, državu, region i cjelokupno čovječanstvo (Meena & Yadav, 2019), obuhvatajući otisak ugljenika, šuma, usjeva, infrastrukture i ostalih činilaca (Janković, 2021). Način na koji trošimo prirodne resurse, uz procjenjivanje „da li je razvoj koji se odvija zapravo održiv i koje su to kritične tačke kojima treba posvetiti više pažnje“, predstavljaju ključna pitanja ekološkog otiska (Lukić, 2011, str. 2). Istraživači se služe izračunavanjem ekološkog otiska kako bi ukazali na uticaj koji ekonomski rast ima na životnu sredinu, odnosno, da bi istakli povezanost između ekonomskog napretka i povećanja ekološkog otiska zemlje (Fiala, 2008). Ekološki otisak je usko povezan sa pojmom biokapaciteta. Dok se ekološkim otiskom utvrđuju potrošnja i način korišćenja prirodnih resursa, „biokapacitet odražava raspoloživost tih resursa“ (Janković, 2021, str. 15). Kategorijom biokapaciteta se ukazuje na postojanje planetarnih granica, „koje predstavljaju najmanji skup kritičnih, međusobno povezanih procesa koji određuju stanje cjelokupnog sistema Zemlje“ (Vanham et al., 2019, str. 8). Zbog toga se izračunavanjem ekološkog otiska utvrđuje da li je došlo do prekoračenja planetarnih granica, pa u slučaju da ekološki otisak premaši biokapacitet planete stvara se deficit, kojim se dalje produkuje ekološki dug i ubrzano iscrpljuju prirodni kapaciteti (Schaefer et al., 2006). Formula za izračunavanje ekološkog otiska glasi: $EF = D/Y$, gdje D označava godišnje potrebe za prirodnim resursima, dok Y označava godišnji kapacitet planete za regeneraciju tih resursa (Lukić, 2011). Vrijednosti dobijene izračunavanjem ekološkog otiska i biokapaciteta izražavaju se u globalnim hektarima (gha), koji „predstavljaju proizvodni kapacitet 1ha površine, s obzirom na prosečnu produktivnost na globalnom nivou“ (Janković, 2021, str. 15).

Prekoračenje granice biokapaciteta planete dovodi do stvaranja i sve ranijeg ulaska u ekološki dug. Ekološkim dugom se označava stanje u kojem ljudske potrebe za resursima u toku jedne godine premašuju mogućnost planete da regeneriše (obnovi) resurse u toj godini. Upravo je zbog toga, savremeno društvo „na putu da iscrpi resurse od kojih zavisi naš opstanak“ (Gidens, 2010, str. 77). Dakle, ekološki dug nam pokazuje „nepravednu i nelegitimnu raspodjelu koristi i tereta unutar društvenog metabolizma, uključujući ekološki nejednaku razmjenu, odnosno nesrazmjerno prisvajanje i narušavanje zajedničkih dobara“ (Jaria i Manzano, et al., 2016, str.

381). Ukoliko se naše hiperpotrošačke navike ubrzo ne izmijene, nesumnjivo je da će doći do rasta ekološkog duga i stvaranja dodatnog pritiska na prirodne kapacitete planete. Granice prirode su prvi put prekoračene 70-ih godina prošlog vijeka, da bi se ekološki dug dodatno uvećao u periodu između 1980. i 2005. godine (MAPFRE, 2022). S ovakvim trendovima se nastavilo i danas, s obzirom da su istraživanja pokazala da su ljudske aktivnosti izazvale brojne poremećaje u odvijanju klimatskih kretanja, kao i promjene integriteta biosfere, promjene u zemljištu i biogeohemijskim tokovima (Vanham et al., 2019).

Zbog toga je neophodno sprovesti niz ekoloških mjera i reformi koje bi za cilj imale smanjenje ekološkog duga i redukciju ekološkog otiska, a time i stvaranje adekvatnih uslova za postepeni oporavak planete. Efikasne ekološke reforme poput usklađivanja zakonskih odredbi sa ekološkim pitanjima, ekološkog oporezivanja i strožih novčanih kazni za ekološke prekršaje, postavljanja restriktivnijih uslova za odobravanje i praćenje realizacije održivih razvojnih projekata, ulaganje u obnovljive izvore energije, korišćenje „čistih i zelenih” tehnologija, mogle bi pokrenuti transformaciju cjelokupnog proizvodnog sistema, kapitalističkog društvenog uređenja i globalnih razmjenskih odnosa.

Metod rada

U namjeri da utvrdimo da li ekološki otisak prevazilazi biokapacitet Crne Gore, kao i da li je došlo do uvećanja ekološkog duga države, sproveli smo analizu sekundarnih izvora podataka. Korišćenjem sekundarnih izvora, data je samo deskriptivna analiza podataka. Ovi izvori su dokumentovani na internet sajtovima međunarodnih organizacija (Global Footprint Network, MAPFRE). Prikupljeni podaci obuhvataju informacije o ekološkom otisku, ekološkom otisku po glavi stanovnika, biokapacitetu i biokapacitetu po glavi stanovnika u Crnoj Gori (izračunatih u globalnim hektarima), za period od 2006. do 2022. godine. Pored toga, prezentovali smo i podatke o datumima kada je Crna Gora otpočela sa ekološkim dugom, za period od 2017. do 2024. godine. Prikupljene podatke smo prikazali tabelarno. Takođe smo ukazali i na rezultate istraživanja stepena ekološke osviješćenosti građana Crne Gore, koje je 2021. godine sprovela nevladina organizacija Koalicija 27, kao i istraživanje bazirano na ispitivanju stavova građana o problemima zaštite životne sredine, koje je 2020. godine sproveo CEDEM. Koristili smo i podatke predstavljene u sklopu Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore i izvještaja Nacionalnog savjeta za održivi razvoj.

Rezultati i diskusija

U redovima koji slijede pristupi ćemo prikazivanju i analiziranju prikupljenih podataka, uz diskutovanje o trendu uvećanja ekološkog otiska i prekoračenja granice biokapaciteta u Crnoj Gori, kao i o sve ranijem otpočinjanju s ekološkim dugovanjem.

Tabela 1. Podaci o ekološkom otisku i biokapacitetu Crne Gore, izračunati u globalnim hektarima, za period od 2006. do 2022. godine

Godina	Ekološki otisak (gha)	Ekološki otisak po glavi stanovnika (gha)	Biokapacitet (gha)	Biokapacitet po glavi stanovnika (gha)
2006.	2105410.06	3.33	1850792.35	2.93
2007.	2410984.16	3.82	1856644.12	2.94
2008.	2917345.8	4.62	1909917.83	3.02
2009.	2097846.82	3.32	1940983.34	3.08
2010.	2423040.86	3.84	1961039.3	3.11
2011.	2356484.11	3.73	1957323.15	3.1
2012.	2321518.34	3.67	1914529.16	3.02
2013.	2141793.26	3.38	1707513.27	2.69
2014.	2274152.88	3.59	1691114.16	2.67
2015.	2346690.92	3.7	1790185.45	2.82
2016.	2259823.99	3.57	1818733.05	2.87
2017.	2624984.67	4.15	1805845.81	2.86
2018.	2937784.67	4.65	1812749.7	2.87
2019.	2842924.43	4.51	1786254.4	2.83
2020.	2488988.95	3.96	1773885.63	2.82
2021.	2478039.38	3.95	1773885.63	2.83
2022.	2289225.59	3.65	1773885.63	2.83
2023.	2840000	4.5	1790000	2.8

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli, možemo uočiti varijacije u izračunatom ekološkom otisku i biokapacitetu Crne Gore, u različitim vremenskim periodima. Prema podacima organizacije Global Footprint Network, ekološki otisak Crne Gore u 2006. godini, iznosio je 2105410.06 gha, uz ekološki otisak po glavi stanovnika od 3.33 ghe i vrijednosti od 1850792.35 gha u kategoriji biokapaciteta i 2.93 gha biokapaciteta po glavi stanovnika. Ove vrijednosti su se postepeno uvećavale, da bi svega šest godina kasnije, ekološki otisak Crne Gore za 2012. godinu iznosio 2321518.34 gha, uz ekološki otisak po glavi stanovnika sa vrijednošću od 3.67 gha. Vrijednost biokapaciteta u istoj godini, iznosila je 1914529.16 gha, dok je biokapacitet po glavi stanovnika bilježio vrijednost od 3.02 gha. U 2018. godini ove brojke dodatno rastu, s obzirom da je ekološki otisak iznosio 2937784.67 gha, ekološki otisak po glavi stanovnika 4.65 gha, dok je vrijednost biokapaciteta bila 1812749.7 gha i biokapaciteta po glavi stanovnika 2.87 gha. Podaci iz 2023. godine pokazuju da se ekološki otisak Crne Gore dodatno uvećao, bilježeći vrijednost od 2.840.000. gha, dok ekološki otisak po glavi stanovnika iznosi 4.5 gha. Vrijednost biokapaciteta u 2023. godini iznosi 1,790,000 gha, uz biokapacitet po glavi stanovnika od 2.8 gha. Prikazani podaci pokazuju da su se parametri koji upućuju na ekološki otisak i ekološki otisak po glavi stanovnika u Crnoj Gori počeli naglo uvećavati od 2017.godine, te da su ove brojke rasle iz godine u godinu, ukazujući

na sve veće zahtijeve građana za potrošnjom prirodnih resursa, koja prevazilazi prirodne kapacitete države.

U teorijskom dijelu smo već naglasili da ekološki dug čovječanstva označava stanje koje pokazuje da smo iscrpili i potrošili sve prirodne resurse neophodne za zadovoljavanje različitih potreba, u toku jedne godine. Kako bi se izračunao Dan ekološkog duga, podaci koji se odnose na utvrđivanje sposobnosti planete da proizvede prirodne resurse tokom jedne godine podijele se sa ekološkim otiskom čovječanstva (količinom resursa neophodnih za zadovoljavanje potreba ljudi tokom te godine) i pomnože sa 365, brojem dana u godini (MAPFRE, 2022).

Tabela 2. *Datumi ulaska Crne Gore u ekološki dug, za period od 2017. do 2024. godine*

Godina	Datum
2017	21. jun
2018	29. jun
2019	12. jun
2020	12. jun
2021	23. maj
2022	17. maj
2023	17. maj
2024	30. maj

Iako je Crna Gora među rijetkim državama s prilično očuvanom prirodom, istraživanja za 2024. godinu pokazuju da se bori sa problemom ekološkog duga, u koji je ušla već 30. maja. Podaci iz 2022. i 2023. godine su pokazali sličan trend, s obzirom da je Crna Gora u ove dvije godine 17. maja potrošila sve prirodne resurse, dok su podaci iz 2017. godine pokazali da je 21. juna prekoračila granicu biokapaciteta. U 2018. godini se to desilo 29. juna, dok je u 2019. i 2020. godini to bio 12. jun. Tokom 2021. godine, Crna Gora je granicu svojih prirodnih kapaciteta prešla 23. maja (Global Footprint Network).

Ove podatke možemo dovesti u vezu s podacima o nedovoljnoj ekološkoj osviještenosti građana Crne Gore, koji još uvijek nemaju dovoljno razvijene proekološke i zdrave životne navike (poput pravilnog odlaganja otpada, uštede vode i električne energije i dr.), odnosno imaju nizak nivo lične odgovornosti, kada su u pitanju ekološki problemi i rizici. To potvrđuju podaci istraživanja koje je sproveo CEDEM, koji pokazuju da preko 34% građana Crne Gore nije zabrinuto za probleme zaštite životne sredine, kao i podaci istraživanja NVO Koalicije 27, na osnovu kojih se može zaključiti da više od polovine građana Crne Gore smatra da zagađenje vazduha nema značajniji uticaj na njihove svakodnevne aktivnosti, te da oko 90% njih nikada nije doprinijelo smanjenju zagađivanja vode. Razlog tome može biti nedovoljna informisanost i edukovanost građana Crne Gore ne samo o ekološkim izazovima u državi, već i o sadržaju deklaracija i sporazuma, kao i usvojenih zakona iz oblasti održivog razvoja, borbe protiv klimatskih promjena i uopšteno govoreći,

brige o životnoj sredini, uz slabo učešće u ekološkim akcijama, javnim debatama i raspravama o ovim pitanjima, što potvrđuje podatak dobijen u istraživanju Koalicije 27, kojim se pokazuje da preko 80% građana nikada nije učestvovalo u javnim raspravama iz oblasti zaštite životne sredine, te da preko 70% građana ne zna kako izgleda i čemu služi dokument kojim se obuhvata procjena uticaja na životnu sredinu. To može biti posljedica nedovoljne zastupljenosti ekoloških tema u medijskom diskursu Crne Gore, s obzirom na preovladavanje ekonomskih i političkih pitanja.

U tom kontekstu je važno istaći da je ranije pomenuto istraživanje nevladine organizacije Koalicije 27 pokazalo „da skoro 40% stanovništva ne vjeruje da može imati značajniji uticaj na životnu sredinu, te da se slični procenti odnose i na stavove o potrebi zaštite životne sredine, ali i sumnju u njihovu vjerodostojnost” (2021, str. 5). Uz to, istraživanje koje je 2020. godine sproveo CEDEM, pokazuje da je nivo lične zabrinutosti građana u odnosu na zaštitu životne sredine na niskom nivou u svim opštinama u Crnoj Gori. Takođe, u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine, istaknuto je da je nivo implementacije ciljeva održivog razvoja do 2012. godine iznosio 53%, te da su bolji rezultati ostvareni u ekonomskoj, u odnosu na ekološku sferu. To možemo povezati sa podacima Koalicije 27, koji pokazuju da preko 30% građana smatra da ekonomski rast treba da ima prioritet, pa čak i nauštrb očuvanja životne sredine. U tom kontekstu, Fabris napominje: „Možda je stanje najbolje oslikano u NSOR-u do 2030. godine, kada se konstatuje 'Ekološki, ekonomski i drugi aspekti razvoja Crne Gore posljednjih decenija ukazuju na moguću opasnost da potrebe budućih generacija mogu biti ugrožene ne samo kvalitativnom i kvantitativnom degradacijom prirodnih resursa, nego i sve manjom raspoloživošću ostalih resursa’“ (Fabris, 2021, str. 100). To potvrđuju i pokušaji realizacije pogubnih projekata koji su samo na papiru održivi i *eco-friendly* orijentisani, poput spriječenih projekata gradnje MHe (na Bukovici, Komarnici, u naselju Bare Kraljske u Kolašinu), koje su u ekonomskom smislu neisplative, a ostavljaju destruktivne posljedice na životnu sredinu. Tu možemo uključiti i primjere zaustavljene gradnje turističkih objekata (kako ih investitori nazivaju *eco-lodge* objekata), na obali Crnog jezera, eksploatacije rudnika Brskovo i drugih projekata. Iako su studije i urađeni elaborati pokazali da pomenuti projekti ugrožavaju životnu sredinu i imaju manji socioekonomski značaj za državu, nadležne institucije i resorna ministarstva su olako odobravali njihovu realizaciju, od koje koristi imaju jedino investitori.

Odavno prisutne neodržive i devastirajuće prakse i samu ideju, odnosno status i deklarisanost Crne Gore kao ekološke države dovode u pitanje, s obzirom da je primijetno „odsustvo istinske spremnosti da se državni organi ozbiljno posvete opredeljenju o ekološkoj državi“ (Nacionalni savjet za održivi razvoj, 2011, str. 15). To potvrđuju i podaci da skoro 40% građana ne zna datum kada je Crna Gora proglašena ekološkom državom, te da oko 75% ispitanika ekološku kulturu građana Crne Gore ocjenjuje kao nezadovoljavajuću (Koalicija 27, 2021). Zapravo, status ekološke države je u potpunoj suprotnosti s pasivnošću i nezainteresovanošću aktera koji se nalaze na ključnim pozicijama u državi, za sprovođenje ekonomskih, ekoloških, socijalnih i ostalih ciljeva koji su definisani usvojenim deklaracijama, dokumentima i međunarodnim sporazumima.

Usmjerenost Crne Gore u pravcu ekološkog i održivog razvoja zadržava se na deklarativnom usvajanju dokumenata (poput Aalborg Povelje, Lokalne Agende 21, Zelene agende za Zapadni Balkan, Okvirne konvencije UN o klimatskim promjenama, Kjoto protokola, Pariškog sporazuma, Agende održivog razvoja do 2030. godine...), ali izostaje njihova primjena u praksi. Stoga je zamisao Crne Gore kao ekološke države „bila u najvećoj mjeri promotivnog, a samo donekle podsticajnog i djelotvornog karaktera“ (Nacionalni savjet za održivi razvoj, 2011, str. 16), s obzirom da su u našoj zemlji „neodrživi razvojni trendovi i dalje prisutni“ (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016, str. 122), u vidu „raskoraka između obaveza prema održivom razvoju i sprovođenja politike i programa održivog razvoja“ (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2016, str. 122). Na djelu je „ekološko poziranje“, praćeno interesnim i površnim bavljenjem ekološkim temama i floskularnom upotrebom ekoloških termina (kao što je održivi razvoj). U prilog tome govori i istraživanje CEDEM-a koje je pokazalo da blizu 50% građana Crne Gore smatra da političari ne diskutuju dovoljno o ekološkim temama, dok preko 40% građana smatra da bi se u medijima trebalo češće govoriti o pitanjima zaštite životne sredine.

Zaključak

Cilj našeg rada je bio da ukažemo na neophodnost promjene društvene strategije budućeg razvoja Crne Gore, uslijed prekoračenja ekološkog otiska i uvećanja ekološkog duga. Prezentovani podaci pokazuju da su neodrživi i krajnje destruktivni pravci razvoja primijetni u prvoj „ekološkoj državi“, Crnoj Gori. Istraživanja su pokazala da je u poređenju s 2017. godinom, kada je država 21. juna iscrpila sve prirodne resurse za tu godinu, u 2024. godini ova granica dodatno pomjerena, budući da je Crna Gora već 30. maja otpočela ekološki dug. Zabrinjavajući su podaci (iz 2023. godine) o uvećanom ekološkom otisku (od 2.840.000 gha) i ekološkom otisku po glavi stanovnika (4.5 gha), u odnosu na ekološki otisak Crne Gore u 2006. godini, koji je iznosio 2105410.06 gha, uz ekološki otisak po glavi stanovnika od 3.33 ghe. Ovi podaci ukazuju na to da su potrebe građana Crne Gore znatno veće od dostupne količine resursa u prirodi, što znači da ekološki otisak znatno premašuje biokapacitet države. Drugim rečima, može se izvesti zaključak da prikazani podaci jasno pokazuju da Dan ekološkog duga u Crnoj Gori svake godine dolazi sve ranije. To znači da je neophodno ograničiti i kontrolisati potrošnju relativno očuvanih prirodnih resursa i tako ih sačuvati za buduće generacije, a time unaprijediti ekološku svijest, angažovanost i uključenost građana u pitanja koja se vezuju za očuvanje i zaštitu životne sredine.

Prikazani podaci nas upozoravaju da globalni ekološki rizici, koje većina nas doživljava kao udaljene i manje značajne, ubrzo mogu postati dio naše svakodnevice. Iako su prirodni resursi Crne Gore (trenutno) relativno očuvani, ekocidni odnos prema prirodnoj sredini mogao bi dovesti do njihove potpune devastacije.

Zbog toga je neophodno da se napravi ekološki rez i sprovedu hitne mjere zelene transformacije. Te mjere bi uključivale promovisanje principa ekološke pravde, podizanje ekološke svijesti građana i razvoj ekološke kulture, na temelju značajnije i efikasnije implementacije ciljeva održivog razvoja u praksi, primjene čistih tehnologija i preusmjeravanje na korišćenje obnovljivih izvora energije, te proizvodnju organske hrane, uz širenje principa distributivizma. Ove mjere bi takođe podrazumijevale i propisivanje strožih kazni za ekološke prekršaje, uz primjenu ekoloških poreza, kao vrste ekonomskih instrumenata kojima se doprinosi rješavanju ekoloških problema i očuvanju prirodne sredine, kao i uvođenje restriktivnijih kriterijuma za odobravanje projekata baziranih na primjeni održivih razvojnih strategija i eksploataciji prirodnih resursa. Jedino ćemo pod okriljem postupne i potpune ekološke metamorfoze usvojiti i primijeniti zdrave, zelene i održive životne navike, čime ćemo omogućiti ponovno uspostavljanje narušene prirodne ravnoteže.

Literatura

- Bek, U. (2001). *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Brajdoti, R. (2016). *Posthumano*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- CEDEM. (2020). *Stavovi građana o problemima zaštite životne sredine*. <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2021/12/CEDEM-Ekologija-izvjestaj-2020-v3.pdf> (pristupljeno 10.10.2024)
- Dincelbaher, P. (2009). *Istorija evropskog mentaliteta*. Podgorica: JP Službeni glasnik.
- Epštejn, M. (2003). *Blud rada*. Novi Sad: Biblioteka Matice srpske.
- Elijade, M. (2003). *Sveto i profano*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fiala, N. (2008). Measuring sustainability: Why the ecological footprint is bad economics and bad environmental science. *Ecological economics* 67(4), 519–525. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2008.07.023>
- Fabris, N. (2021). *Makroekonomski model razvoja Crne Gore: Izazovi, zablude i ostvarenja*. Podgorica: Centralna banka Crne Gore (CBCG).
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gidens, E. (2010). *Klimatske promene i politika*. Beograd: Clío.
- Global Footprint Network: Advancing the Science of sustainability (2024). *Earth overshoot day announcement*, URL: <https://www.footprintnetwork.org/> (Pristupljeno 10. 10. 2024)
- Harari, J. (2018). *Homo deus-Kratka istorija sutrašnjice*. Beograd: Laguna.
- Jaria i Manzano, J., Cardesa-Salzmänn, A., Pigrau, A., Borràs, S. (2016). Measuring environmental injustice: how ecological debt defines a radical change in the international legal system. *Journal of political ecology* 23(1), 381–393. <https://doi.org/10.2458/v23i1.20225>

- Janković, R. (2021). *Razvoj i implementacija numeričkog modela za redukciju vrednosti ekološkog otiska zasnovano na metodama mašinskog učenja*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru.
- Koalicija 27. (2021). *Istraživanje o ekološkoj svijesti građana Crne Gore*. Dokument izrađen u sklopu projekta “Unapređenje ka posvećenij i konkretnij primjeni ekoloških standarda (ARTEMIS)“, uz finansijsku podršku Balkan Trust for Democracy, projekta German Marshall Fund iz Sjedinjenih Država i Ambasade Norveške u Beogradu.
- Kovačević, B. (2021). *Osvajanje prirode*. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjedonosna, sociološka i kriminološka istraživanja.
- Lukić, I. (2011). *Analiza ekološkog otiska*. Festival kvaliteta, 6. Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Asocijacija za kvalitet i standardizaciju Srbije.
- Ministrastvo održivog razvoja i turizma (2016). *Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine*. URL: <https://www.gov.me/dokumenta/67dc487e-097d-41d2-8fd5-7827a19a1f5a> (pristupljeno 05. 10. 2024).
- Meena, A. & Yadav, T. (2019). What is ecological footprint and why is it so important? *Agrobios* 17(1), 25–26. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.10830.51521/1>
- MAPFRE. (2022). *The earth overshoot or ecological debt day*, MAPFRE. URL: <https://www.mapfre.com/en/insights/sustainability/earth-overshoot-ecological-debt-day/> (Pristupljeno 05. 10. 2024.)
- Nacionalni savjet za održivi razvoj. (2011). *Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države, 20. godina ekološke Crne Gore*, URL: <https://wapi.gov.me/download-preview/30a40b44-1f0b-48c0-bf04-bbd1b61d4d08?version=1.0> (Pristupljeno 07. 10. 2024).
- Pavlović, V. (2009). *Društveni pokreti i promjene*. Beograd: Zavod za udžbenike; Službeni glasnik.
- Rajt, R. (2007). *Kratka istorija napretka*. Beograd: Geopoetika.
- Schaefer, F., Luksch, U., Steinbach, N., Cabeça, J. & Hanauer, J. (2006). *Ecological footprint and biocapacity*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Šušnjić, Đ. (1998). *Religija II, Značenja. Teorije. Preplitanja. Susreti*. Beograd: Čigoja.
- Vanham, D., Leip, A., Galli, A., Kastner, T., Bruckner, M., Uwizeye, A., ... Hoekstra, A. Y. (2019). Environmental footprint family to address local to planetary sustainability and deliver on the SDGs. *Science of the Total Environment* 693, 133642, 1–12. <http://dx.doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.133642>

OVERSHOOTING THE ECOLOGICAL FOOTPRINT AND INCREASING THE ECOLOGICAL DEBT OF MONTENEGRO

Olga Radonjić, Rade Šarović
University of Montenegro
Faculty of Philosophy Nikšić
Sociology Study Program

Abstract

Although Montenegro holds the status of the world's first ecological state, the current approach to nature and natural resource management presents a concerning picture. Excessive, uncontrolled, and destructive exploitation of resources, coupled with the implementation of projects that bear the label of "environmentally sustainable construction" only on paper, alongside issues of water and air pollution, as well as inadequate and improper waste disposal, are just some of the numerous challenges Montenegro faces. These factors contribute to the transgression of the country's biocapacity and the escalation of its ecological debt. Numerous studies have demonstrated that Montenegro, as a candidate for European Union membership, encounters significant difficulties in closing negotiation chapters, particularly Chapter 27, which encompasses issues related to nature protection, combating climate change, and implementing sustainable development goals. This paper highlights that, despite the country's adoption and ratification of international documents and agreements aimed at environmental preservation through the application of sustainable development strategies, and the mitigation and prevention of further climate change intensification, devastating and unsustainable practices persist in reality, leading to the worsening of ecological problems. This paper highlights the urgent need to initiate environmental reforms in Montenegro across all areas of social life, including improvements in punitive measures for environmental violations and investments in projects based on eco-friendly and sustainable development strategies, with a focus on the adoption of clean technologies.

Keywords: ecological state, environmental degradation, environmental transformation

RECEIVED: 30.10.2024.

REVISION RECEIVED: 15.11.2024.

ACCEPTED: 16.11.2024.

olga.radonjic999@gmail.com
sarovicrade@gmail.com

PRIKAZI

REVIEWS

ШЕСНАЕСТА КОНФЕРЕНЦИЈА ЕВРОПСКОГ СОЦИОЛОШКОГ УДРУЖЕЊА

Милош Јовановић^{1*}

Департаман за социологију, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу,
Србија

Сваке друге године, почев од 1992, Европско социолошко удружење (European Sociological Association) организује конференције у различитим европским земљама. Од 27. до 30 августа 2024. године одржана је 16. ESA конференција у Порту, другом по величини граду Португала.² Наслов овогодишњег скупа био је: “*Tension, Trust and Transformation*” („*Напетост, поверење и преображај*“).³ Учествовало је више од 3800 социолошкиња и социолога из целог света.

Након церемоније отварања, на којој се могло чути живо извођење неколико фадоса и обраћања председнице ESA-е, чланова организационог одбора, проректора Универзитета у Порту и градоначелника Порто⁴, уследила је прва пленарна сесија, посвећена теми тензија. На њој је најпре наступио сјајни и изненађујуће витални Мајкл Баравој (Michael Burawoy, University of California Berkeley, USA) који је упоредио некадашњу ситуацију у Јужној Африци са, нажалост и даље актуелном, трагедијом у појасу Газе у предавању: “*Exiting from Settler Colonialism: Comparing Israel/Palestine and South Africa*”. Након њега, присутнима се обратила Аналија Топес (Anália Torres, University of Lisbon, Portugal), која је говорила о родним питањима у опасним временима: “*From turbulent to*

¹ milos.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

Please cite as: Јовановић, М. (2024). Шеснаеста конференција Европског социолошког удружења. *Godišnjak za sociologiju* vol. 20(No 33): 77–79.

* <https://orcid.org/0000-0002-0630-0886>

² Наведимо да је последњих неколико конференција одржано у: Атини (2017), Манчестеру (2019) и Барселони (2021). 16. конференција је требало да се одржи 2023. године, међутим онда би се поклопила са скупом Међународног социолошког удружења (International Sociological Association, ISA), који је већ био померен за 2023. годину, да би се избегло одржавање конференције у време пандемије.

³ За опширнију елаборацију теме конференције видети: <https://www.europeansociology.org/conference/2024/article/173bdace-e2de-44f6-aab6-b81b2a77c06b>

⁴ Комплетан снимак церемоније отварања, пленарних предавања и занимљивијих момената са конференције, доступан је на YouTube каналу ESA-е: https://www.youtube.com/@esa_sociology

dangerous times: Gender issues on the battlefield.”⁵ Иначе, програм конференције је садржао три пленарне, деветнаест полупленарних и дванаест поподневних специјалних сесија.⁶

Укупно 38 истраживачких мрежа (Research Networks) и 20 истраживачких токова (Research Streams)⁷ организовало је, што самостално, што заједнички, више стотина сесија. Учесници конференције би били суочени са великим проблемом сналажења да није, као и претходних година, било онлајн портала (*Conftool*) преко кога су наслови сесија и презентација, као и имена излагача, могли лако да се претражују. Наравно, *Conftool* није био од помоћи када је у питању агонија избора између једнако привлачних презентација које су се догађале у исто време. Такође, нисмо били спашени искушења да уживамо у прелепом Порту, на пролећној температури од 23°C уз поветарац који долази с Атлантика, док се Србија и даље крчкала на тридесет и кусур степени.

Писац ових редова може да одоли свему сем искушењима, те није пропустио да обиђе занимљива места на обе стране реке Дуро. Тако је стигао да учествује у сесијама из њему ближних стручне области: социологије религије и социологије сазнања, као и полупленарној сесији посвећеној социолошкој теорији, на којој је учествовао немачки социолог Хуберт Кноблаух (Hubert Knoblauch, Technische Universität Berlin), који је одржао предавање на тему: “The ‘Institutionalization of Permanent Reflection’. Sociological Theory and Societies in Transformation.”

Битно је поменути да је на конференцији учествовало и више од двадесет социолога и социолошкиња из Србије, што је показатељ, како њихове стручности, тако и спремности да хватају и држе корак са трендовима савремене науке о друштву.

Теме презентација излагача из наше земље:

- *Literary Field as a Three-Dimensional Social Setting: Insights from the Serbian Literary Field* (Milica Resanović)
- *Distrust, Anti-politics and Social Media: Discursive Struggles Over Population Census In Serbia* (Tamara Petrović Trifunović, Dunja Poleti Ćosić)
- *Defining Transnational Families across Countries and Time: Analysis of Academic Discourse on the Phenomenon between 2003 and 2023* (Dragan Stanojević et al.)
- *Dynamics of Pro-European Orientation Amidst Crises: A Comparative and Longitudinal Analysis of Pro-European attitudes of young Europeans (2014-2020)* (Dragan Stanojević, Anja Gvozdanović)

⁵ Сажетци пленарних предавања могу да се нађу овде: <https://www.europeansociology.org/conference/2024/article/6ea8657b-d096-4f80-9bb2-f224dfdfc10d>

⁶ За детаљније информације видети: <https://www.europeansociology.org/conference/2024>. Комплетан програм конференције доступан је за преузимање преко линка: <https://www.europeansociology.org/media/5632a5f0-fda0-40cc-8e34-63462623985e>

⁷ *Истраживачки токови* су самоорганизована тела са лабавом структуром коју чине истраживачи који се неформално придружују ИТ. Док неки ИТ редовно организују сесије на ESA конференцијама, други ИТ их организују *ad hoc*, вођени актуелним темама и проблемима.

- *A MANSAScale Study of Job Satisfaction, Social Relationships and Economics in the Lives of Young Adults* (Dejana Momir Pavlović, Dragan Ljubo Bjelica)
- *Gendered Intimacy: Young Adults Talk about Emotional Relationships* (Smiljka Tomanović)
- *Popular, Plotting or Provisional Urbanization? Delineating the Socio-spatial Effects of Emerging Peripheries in Belgrade* (Stefan Srđan Janković)
- *Doubt in Medical Science As An Important Consequence Of The Covid-19 Pandemic: The Case Of Serbia* (Uroš V. Šuvaković)
- *Relationship between School Climate and Sense of Belonging among Students of Diverse Ethnic Backgrounds* (Svetlana Jović, Nataša Simić)
- *Immigration of Russians to Serbia: Motives and Consequences* (Gordana Dragomir Vuksanović)
- *Smile, You're on Camera! Emotional Labor in (Post-)Pandemic Academia* (Sara Major, Vladan Vidicki)
- *Gender Regime of Kindergarten* (Svetlana Radović)
- *The Effects of International Work Experience on Labor Market (Re)Integration: The Case of International Students* (Vladan Vidicki, Snežana Stojšin)
- *Customary Law concerning the Law on Inheritance in the Culture of the Serbian Community in Kosovo and Metohija - the case of the city of Kosovska Mitrovica* (Milica Marjanovic)
- *Pro-ecological Worldview as a Predictor of Preparedness of University Student Population in Serbia to Change Their Living Habits* (Jasmina Petrović, Olivera Marković-Savić)
- *Social Protection of Migrant Workers and Their Families in Migration Regimes between the Former Yugoslav Countries* (Jelena Predojević Despić et al.)
- *It Bothers me to Hear it. Analysis of Distastes in Serbia and Croatia* (Predrag Cvetičanin et al.)
- *Gender, Generation and Class: Inequalities and Cultural Consumption in Post-transitional Croatia* (Predrag Cvetičanin et al.)
- *Rural Tourism As a Factor And Outcome Of The Empowerment of Rural Women – a New Conception Of Gender, Space And Rurality* (Marina Nedeljković)
- *Religiosity and mis/trust in contemporary Serbia* (Danijela Gavrilović)
- *Beyond Crisis: An Analysis of Micro- and Macro-level Determinants of Subjective Job Insecurity Among Europe's Youth* (Jovana Zafirović)
- *The Relationship Between Tobacco Use And Life Satisfaction Among Serbian Students* (Mihajlo Đukić, Duško Bodroža)
- *Humor against Hegemony: Ridiculing the Serbian Orthodox Church* (Miloš Jovanović)

Надајмо се да ће учесника из Србије на наредним конференцијама Европског социолошког удружења бити још више, посебно оних млађих.

RECEIVED: 27.10.2024.

ACCEPTED: 27.11.2024.

milos.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

PUT KA EKOLOŠKOJ ODRŽIVOSTI U SVETLU KLIMATSKIH PROMENA

Jovana P. Stojanović¹

Departman za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu

Savremena društva se često suočavaju sa problemima koji imaju nadnacionalni, globalni karakter. Još je Ulrich Bek (2001) u svom *Rizičnom društvu* istakao jednu od bitnih karakteristika savremenih društava – teško je predvideti sve nastajuće rizike, koji neretko sa sobom nose posledice velikih razmera, a čiji uzroci leže u ljudskom delovanju. To su rizici koji ne poznaju kategorije pola, roda, nacionalnosti, materijalnog bogatstva, društvenog porekla i dr. – globalni su po svom karakteru. Posebna oblast globalnih rizika jesu ekološki rizici, rizici nastali pod uticajem klimatskih promena. Pred savremena društva se postavlja zadatak uspostavljanja ekološke održivosti i usvajanja praksi i politika koje prevazilaze granice pojedinačnih država.

Rešavanje ovako kompleksnih problema savremenog društva nesumnjivo zahteva interdisciplinarni pristup, integraciju različitih naučnih oblasti kao i saradnju naučnika, koji naučnim pristupom mogu rasvetliti sve segmente klimatskih promena, nakon čega će ponuditi naučno utemeljena potencijalna rešenja i preporuke. Upravo s tim ciljem je realizovan međunarodni naučni skup, u organizaciji Univerziteta Crne Gore uz podršku Opštine Žabljak, Agencije za zaštitu životne sredine i Wild Beauty Art, septembra meseca 2023. godine pod nazivom *Ekološka održivost i klimatske promjene*. Konferencija je okupila naučnike iz regiona, društvenih i prirodnih nauka, koji su svojom kompetentnošću sagledali izazove ekoloških promena, te doprineli predlozima i preporukama koji imaju za cilj da razviju *održivi* odnos prema prirodi i očuvanju njenih prirodnih resursa. Radovi sa konferencije su organizovani u istoimeni zbornik² čiju strukturu čine dve celine – prva, u kojoj su radovi iz oblasti društveno-humanističkih nauka (13 radova) i druga, u kojoj su radovi iz oblasti prirodno-tehničkih nauka (22 rada).

¹ jovana.stojanovi@filfak.ni.ac.rs

Istraživanje je obavljeno u okviru projekta *Popularizacija sociologije i istraživačke delatnosti 2* (broj 336/1-6-01) koji realizuje Filozofski fakultet u Nišu.

Rad citirati kao: Stojanović, J. (2024): Put ka ekološkoj održivosti u svetlu klimatskih promena. *Godišnjak za sociologiju* vol. 20(No 33): 81–83.

* <https://orcid.org/0009-0007-6245-5878>

² Šarović, R., Bigović, M., & Kasalica, S. (2023). *Ekološka održivost i klimatske promjene*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore, Agencija za zaštitu životne sredine, Wild Beauty Art Festival, (1-744).

Oblast radova društveno-humanističke provenijencije uključuje radove koji se fokusiraju na filozofske i teorijske osnove održivog razvoja, kao i na odnos društva i prirode, te potencijalne rizike proizašle iz neadekvatnog razumevanja tih odnosa. Razmatraju se ekološki koncepti, smisaoni temelji održivog razvoja, ekosuicid i interdisciplinarni pristup ekološkim pitanjima. Sa druge strane, postoje i empirijska istraživanja koja za svoj predmet imaju analizu stavova, ponašanja i demografskih aspekata u kontekstu ekoloških izazova. Uključeni su radovi koji ispituju informisanost mladih o klimatskim promenama, povezanost između društvenih kretanja i ekološke održivosti, kao i neizostavni skepticizam prema klimatskim promenama u specifičnom geografskom kontekstu. Shodno tome što je fokus radova društveno-humanističkih oblasti razumevanje značaja očuvanja prirodnih resursa, te mogućnost redefinisavanja dosadašnjeg načina upotrebe istih, jasno se kristališe potreba za sociološkim pristupom koji povezuje faktore delovanja pojedinca kao člana društva i dela društvene strukture prema entitetu prirode. U jednom od priloga iz sociološke perspektive skrenuta je pažnja na nužnost promene kvalitativnog odnosa čoveka i društva prema životnoj sredini. Naime, formalno obrazovanje u osnovnim školama smatra se presudnim za razumevanje i usvajanje znanja i razvoj informisanosti o klimatskim promenama, za podsticanje ekološke svesti i proekološkog načina razmišljanja i ponašanja. Takođe, skrenuta je pažnja na neadekvatne i spore odgovore pojedinačnih društava, bez obzira na zahteve i napore međunarodne zajednice, kao i sporazume i dogovore o smanjenju uzročnika klimatskih promena. Najzad, napomenuto je da shodno prirodi problema, „rešenje treba potražiti u napuštanju starog i prihvatanju novog pogleda na svet koji podrazumeva „pravilno sagledavanje mesta i uloge čoveka u svetu koji ga okružuje [...] saznanje da čovek mora da živi sa drugima, uz druge i za druge (buduće generacije)“ temeljeći svoj način života na optimizaciji delovanja prema prirodi” (str. 70).

Radovi iz prirodnih i tehničkih nauka su većinom usmereni na analizu konkretnih ekoloških problema i predloga za ublažavanje efekata klimatskih promena, kao i ka potencijalnom eliminisanju uzroka klimatskih promena u različitim zemljama i regionima, poput Hrvatske i Crne Gore – agroklimatske promene koje utiču na poljoprivrednu proizvodnju, varijabilnost klime, promena u količini padavina i temperaturi i sl. Takođe, problematizuju se pitanja upravljanja komunalnim preduzećima na primeru Beograda, istražujući puteve ka uspostavljanju održivih sistema upravljanja otpadom i higijenom. Razmatraju se geografske i ekološke posledice skladištenja radioaktivnog otpada, sa posebnim akcentom na probleme transparentnosti i učešća lokalnih zajednica u donošenju odluka. Iako je predmetna usmerenost radova iz oblasti prirodnih i tehničkih nauka u domenu rešavanja specifičnih ekoloških i tehničkih problema, autori pozivaju na integrisan i interdisciplinarni pristup, koji uključuje saradnju između različitih naučnih disciplina, kako bi se obezbedilo efikasno i održivo upravljanje prirodnim resursima i zaštitom životne sredine.

Klimatske promene sa sobom nose širok spektar rizika – od onih po životnu sredinu poput suša, globalnog zagrevanja, povećanja nivoa mora, temperaturnih ekstremata, poplava, promene biodiverziteta, do rizika po čoveka i društvene zajednice –

racionalno korišćenje prirodnih resursa, javno zdravlje, izmenjeni oblici poslovanja, prisilne migracije. Nesumnjivo je da, zbog dosadašnjeg ljudskog delovanja i neodrživih obrazaca razvoja, klimatske promene ne mogu biti potpuno eliminisane. Međutim, mogućnost delovanja čoveka nije zanemarljiva, te se u ovom kontekstu otvara prostor za preduzimanje konkretnih mera u cilju ublažavanja negativnih efekata klimatskih promena i kreiranja adekvatnih strategija adaptacije. Naučna zajednica iz regiona dala je značajan doprinos tematskom pokrivenošću radova, koji obuhvataju sve relevantne aspekte života u uslovima ekoloških rizika. Radovi koji čine ovaj zbornik bave se ključnim pitanjima vezanim za klimatske promene, uključujući filozofski odnos čoveka prema prirodi, antropogene uzroke klimatskih promena, načina korišćenja prirodnih resursa, uticaj na biodiverzitet i zdravlje ljudi, uslove poslovanja i zakonodavne aspekte, kao i teme reciklaže i ekološke svesti. Posebna pažnja posvećena je i pitanju skepticizma u odnosu na klimatske promene, što je posebno važno za razumevanje javnih stavova i politika na Balkanu.

Ova publikacija s obzirom na svoju interdisciplinarnu prirodu, bogatu literaturu i metodološku rigoroznost, predstavlja dragocen izvor naučnih činjenica, informacija i smernica za razumevanje i regulisanje različitih oblasti društvenog života u uslovima ekoloških rizika. Od posebne koristi može biti široj naučnoj zajednici, akademskim istraživačima, stručnjacima iz oblasti zaštite životne sredine, donosiocima odluka na svim nivoima, kao i svima onima koji rade na problemu unapređenja ekološke svesti i stvaranju uslova za ekološku održivost.

Literatura

- Bek, U. (2001). *Rizično društvo: u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Šarović, R., Bigović, M., & Kasalica, S. (2023). *Ekološka održivost i klimatske promjene*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore, Agencija za zaštitu životne sredine, Wild Beauty Art Festival.

RECEIVED: 07.11.2024.

ACCEPTED: 07.11.2024.

jovana.stojanovi@filfak.ni.ac.rs

ВРЕДАН ПРИЛОГ СОЦИОЛОШКОМ ПРОУЧАВАЊУ СТАРЕЊА¹

Анђела Б. Божић^{2*}

Департман за социологију, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Промене у демографској структури становништва, узроковане падом наталитета и морталитета, али и развојем и напретком медицине, довеле су до пораста броја старијег становништва. Старење становништва је глобални друштвени феномен који заокупља пажњу бројних стручњака и научника широм света. Реч је о вишедимензионалном феномену који треба сагледати са различитих аспеката. Разумевање социјалних аспеката старења становништва и изазова са којима се друштво суочава представља значајан критеријум у осмишљавању и спровођењу политике економског и социјалног развоја, планирању социјалне заштите и унапређењу квалитета живота старијих људи.

Професорка Лела Милошевић Радуловић дала је пионирски допринос конституисању социологије старења као посебне социолошке дисциплине у нашој академској заједници. Њен уџбеник *Социологија старења* представља увођење у социологију старења преко упознавања са предметом проучавања ове научне дисциплине, методом, теоријским приступима и основним проблемима истраживања у овој области. Садржи резултате социолошког теоријско-емпиријског проучавања старости и старења који су од значаја за креирање друштвене свести и проналажење могућности повезивања научних резул-

¹ Милошевић Радуловић, Лела (2023). *Социологија старења*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 1–348.

² Corresponding author: andjela.bozic@filfak.ni.ac.rs

Rad citirati kao: Божић, А. (2024): Вредан прилог проучавању старења. *Godišnjak za sociologiju* vol. 20(No 33): 85–88.

* <https://orcid.org/0009-0007-1634-3285>

тата са практичним одговорима на изазове старења и старости. Социологију старења ауторка дефинише као посебну социолошку дисциплину која проучава старијег човека као друштвену категорију и старост као друштвени конструкт настојећи да различитим теоријско-методолошким приступима утврди основне факторе који одређују друштвени положај и друштвену улогу старијих људи (с. 21). Она приказује како друштвени контекст обликује перцепцију старости, старења и старијих људи, истичући важност социолошке анализе у њиховом проучавању.

Тематику којом се бави Лела Милошевић Радуловић излаже у осам целина: I Социологија старења као посебна социологија, II Друштвени, психолошки и биолошки аспекти старости и старења, III Друштво и старији људи, IV Правни аспекти унапређивања квалитета живота старијих људи у друштвеном контексту, V Сиромаштво и социјална заштита старијих људи, VI Породица и старији људи, VII О старењу и старости у школи и медијима, VIII Активно старење и друштвена интеграција и партиципација старијих људи. Поред ових поглавља, уџбеник садржи изводе из рецензија, предговор, увод, библиографију, регистар имена и белешку о ауторки.

У првом поглављу уџбеника (*Социологија старења као посебна социологија*) ауторка дефинише предмет проучавања и методолошку основу социологије старења, а затим даје детаљан историјски преглед развоја ове дисциплине у свету и код нас. Након тога, истиче да су социолози старења заинтересовани за проналажење одговора на бројна питања о старости, старењу и социјалном положају старијих људи са становишта различитих теоријских перспектива међу којима су најзаступљеније – функционализам, симболички интеракционизам и теорија друштвених сукоба (конфликтна теорија). На крају овог поглавља ауторка сагледава однос социологије старења и других научних дисциплина које се баве проучавањем старења, старости и старијих људи (антропологија, психологија старења, демографија, геронтологија, геријатрија, социјални рад, андрагогија).

У другом поглављу (*Друштвени, психолошки и биолошки аспекти старости и старења*) ауторка проблематизује основне појмове са друштвеног, психолошког и биолошког аспекта истичући да старији људи нису хомогена већ хетерогена категорија становништва, с обзиром на то да међу њима постоје бројне разлике – старосне, економске, културне, социјалне, здравствене. Ово поглавље ауторка завршава разматрањем употребе одређених термина („треће доба“, „четврто доба“, стари, старији, сениори, пензионери) и закључује да контроверзност наведених термина служи као подсетник да старост представља социјални конструкт.

Треће поглавље (*Друштво и старији људи*) ауторка започиње приказом промена у демографском кретању становништва, тј. старењем становништва како у свету тако и у Републици Србији. Након анализе демографског старења као глобалног друштвеног феномена, ауторка даје осврт на положај старијих људи кроз историју, што представља добар увод за расправу о предрасудама и стереотипима о старијима у савременом друштву. Ауторка наглашава да пред-

расуде и стереотипи о старијима промовишу једнодимензионално и дехуманизовано мишљење, што доводи и до дискриминације старијих људи. Такође, у овом делу размотрен је и проблем насиља над старијим особама, јер се почетком 21. века све отвореније говори о овом сложеном друштвеном феномену. Поглавље садржи и расправу о родној равноправности у старости, јер је проучавање родне (не)једнакости једна од веома значајних области у савременој социологији. На крају овог дела, ауторка се бави карактеристикама старијих на селу, имајући у виду убрзану сенилизацију сеоског становништва од средине 20. века.

Четврти део публикације (*Правни аспекти унапређивања квалитета живота старијих људи у друштвеном контексту*) обухвата правну димензију унапређивања квалитета живота у старости. Ауторка најпре разматра квалитет живота као вишедимензионални феномен, затим социјални капитал старијих људи као битне одреднице квалитета живота, а потом анализира међународни и национални нормативно-правни и стратешки оквир за унапређивање квалитета живота старијих.

У петом делу уџбеника (*Сиромаштво и социјална заштита старијих људи*) ауторка анализира проблем сиромаштва старијих, даје одговор на питање ко су сиромашни старији људи и разматра могућа решења овог проблема. У складу с тим, бави се и питањем социјалне заштите старијих, посебно питањем институционалне заштите (домски смештај) која представља значајан стуб подршке старијим људима, али са друге стране и контроверзну тему јер још увек постоје подељена мишљења о томе да ли домови за смештај старијих људи ограничавају њихов начин живота или им омогућавају независност и пружају могућност да очувају свој интегритет. У фокусу пажње ауторке је и покушај Европске уније да развије и неке друге програме који се, пре свега, односе на различите облике становања старијих људи. Након тога ауторка пише о пензионисању као друштвеном обрасцу старости и анализира економске импликације старења становништва, са посебним освртом на пензијски систем у Србији.

Шести део уџбеника (*Породица и старији људи*) посвећен је породици, променама у породичној структури и положају старијих људи у савременој породици. Ауторка у овом делу посебно разматра међугенерациску солидарност и индикаторе квалитета међугенерациских односа у породици. Закључује да је неопходно подстицање међугенерациске породичне солидарности као предуслова за развој инклузивног друштва за све генерације.

У седмом делу (*О старењу и старости у школи и медијима*) разматра се питање улоге школе и медија у смањењу предрасуда и стереотипа о старијим људима, односно питање улоге школе и медија у развијању међугенерациске солидарности. Кроз приказ релевантних истраживања ауторка образлаже значај школе као друштвене институције и уџбеника као наставног средства и извора знања за превазилажење предрасуда и стереотипа о старијим људима. На крају овог поглавља указује на одговорност медија у извештавању о старости, старењу и старијим људима, с обзиром на то да слика у медијима о старијима

може да утиче на ставове према старијима и њихово интегрисање у заједницу. Ауторка приказује резултате релевантних истраживања и закључује да је неопходна едукација представника медија како би „стекли јасну слику о значају адекватног третмана старијих људи у својим извештавањима“ (с. 267).

На крају уџбеника, у осмом поглављу (*Активно старење и друштвена интеграција и партиципација старијих људи*), ауторка проблематизује концепт активног старења о коме се све више говори почетком 21. века као најбољем одговору на изазове демографског старења. У фокусу овог поглавља је друштвена интеграција и партиципација старијих људи, са посебним нагласком на могућности унапређивања интеграције и партиципације старијих кроз образовање и волонтерски рад. Посебно место у овом делу посвећено је проблему дигиталне укључености старијих људи, њиховим културним потребама и начину провођења слободног времена.

Уџбеник *Социологија старења* представља значајан допринос развоју социологије старења будући да је први уџбеник из ове области у Србији. Резултат је вишегодишњег научно-истраживачког и предавачког рада професорке Леле Милошевић Радуловић у овој области. Садржај уџбеника је изложен систематично, јасним језиком и у складу са модерним методичко-дидактичким принципима. Од посебног је значаја за студенте издвајање сажетака на крају сваке целине, објашњење кључних појмова и постављање питања за дискусију. Богатство извора података представља посебну вредност уџбеника, а разумевању текста доприноси и велики број прикладно одабраних примера.

Уџбеник може подстицајно деловати на студенте, али и на друге истраживаче и научнике и може допринети изграђивању погледа на свет у духу савремене хуманистичке оријентације. Посебно се истиче друштвена и научна релевантност уџбеника, јер је питање старости и старења због демографских пројекција све актуелније, како у свету тако и у Србији.

Литература

Милошевић Радуловић, Л. (2023). *Социологија старења*. Ниш. Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

RECEIVED: 01.11.2024.

ACCEPTED: 02.11.2024.

andjela.bozic@filfak.ni.ac.rs

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The following INSTRUCTION FOR AUTHORS, together with AUTHOR STATEMENT, DECLARATION OF AUTHORSHIP and COPYRIGHT NOTICE FORM can be downloaded from the Journal's site:
<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

The *Sociological Annual (Godišnjak za sociologiju)* journal publishes original research, review papers and work done by experts from all areas of psychology, papers which have previously not been published, nor submitted for publication to any other journals.

The review process and publication. The submitted manuscripts will be reviewed by two independent and anonymous reviewers. Based on the review results, the journal editorial board will make the decision on whether to publish the manuscript and will inform the author of its decision. The possible decisions include the following: a) acceptance of the manuscript in the form it has been received; b) acceptance with minor changes; c) publication with major changes to the manuscript and d) rejection.

The text of the manuscript. The manuscript must be in Microsoft Word .doc format, font Times New Roman, size 11, line spacing single, B5 format. All papers should contain the page number, flush right, in the header of every page. Use the automatic page-numbering function of your word-processing program to insert page numbers in the top right corner; do not type page numbers manually. The title page is page number 1. The main body of the text (without the references and appendices) should contain no more than 30.000 characters with spacing, but the editorial board does reserve the right to publish longer manuscripts as well. Text preparation should be in accordance with the standards and rules defined in the 7th edition of the *APA Publication Manual*, and the manuscript should contain a title and abstract with key words, as well as an introduction section, Method, Results, Discussion, Conclusion (optional), References and Appendices (optional) section. The problem, objectives and hypotheses of the research should be presented at the end of the introduction section. Indent the first line of every paragraph 0.5 in/1.27 cm.

Use a numbered list to display complete sentences or paragraphs in a series (e.g., itemized conclusions, steps in a procedure). Use a lettered or bulleted list rather than a numbered list if the items are phrases (if the order of the phrases is not relevant). When quoting the instruments used in the research, the response format should also be provided, with the answers provided being in *Italic* style (e.g. 1 - *generally disagree*; 2 - *partially agree*; 3 - *nor agree, nor do they agree I agree...*). The text should be proofread prior to submission.

The title of the manuscript. On the first page of the manuscript the title should be written in bold letters (all significant words are capitalized), centered. The title should be as concise as possible, and such that it unambiguously allows the reader to conclude what the manuscript will be about. Beneath the title, the names of the authors and their affiliations should be stated. After the name of the first author insert a footnote containing the email address of the author.

The abstract. The length of the abstract should not exceed 250 words. The abstract should be in one paragraph and contain the most relevant information on the text (the aim of the research, the method, results and conclusion). The abstract as a rule does not contain any references. After the abstract, the key words should be included in a new paragraph. Do not include more than five key words.

At the end of the text, after the reference section, the title should be written in bold, centered in Serbian. Beneath the title, the names of the authors with their affiliations translated into Serbian, followed by the abstract with key words in Serbian. All the rules for writing the abstract in English also apply to writing the abstract in Serbian. If authors do not speak Serbian the journal will provide the translation.

Titles and subtitles. The paper title, that should be at the top of the first page of text (all significant words are capitalized), and section titles (**Method, Results,** etc.) are written in **bold**, centered. Second and third level headings are written in **bold**, left alignment.

The names of the instrument are written in bold letters with a dot at the end, and other necessary data for the instrument are given below. Provide the full name of the instrument, abbreviation and reference.

Example: **Inventory for the assessment of positive and negative affect (PANAS-X; Watson et al., 1988; for Serbian adaptation see Mihić et al., 2014).**

Tables, images and graphs. Tables, images and graphs should be provided in Word format. The text in the tables, graphs and images can be in a language other than the language of the text only when that is justifiable based on the topic and content of the manuscript (for example a comparison of the test items in various languages, followed by an overview of how each item is translated into the two languages, etc.). The distribution of the data in the tables should be achieved solely through organizing the cells and using the tools for working with tables. The use of formatting in the tables or using spaces and similar characters to achieve the desired distribution is not permitted.

Each table needs to be marked by a number and appropriate title (for example. Table 7. *The results of the parallel analysis*). Each category (image, graph, table) should be numbered sequentially. If the image has been taken from somewhere else, it is obligatory to cite the source.

The tables should also be organized according to APA standards. The tables should have a left adjustment. Each table should be labeled with the number, bold (e.g. **Table 7**) and the appropriate name, with the name being *Italic* style, and all significant words are capitalized (e.g., *Parallel Analysis Results*). The number of the table and its name should be above the table having a left adjustment, and the title of the table is single line below the number of the table. The tables should not contain vertical lines, the font should be 10 pt (unless the table needs to be reduced), and the line spacing should be 1 (Single). You should not bold the values in the table. If the representation of the *p* value of a table represents an unobtrusive, statistically significant value can be marked by the stars, and it will be necessary to include their meaning below the table (e.g. *Note.* * *p* < .05; ** *p* < .01; *** *p* < .001). The data shown in the table should be aligned by points. You can find more information on formatting the table in the writing form (template).

Example of the table formatting:

Table 1

Correlation between subjective well-being and loneliness

	Social loneliness	Loneliness in love	Loneliness in family
Satisfaction with life	-.51**	-.34**	-.34**
Positive affect	-.21**	-.04	-.11
Negative affect	.16	.07	.19**

Note. ** *p* < .01.

Images and graphs should also be organized according to APA standards. Each image or graphic should be labeled with the number, bold (e.g. **Graph 5.**) and the appropriate name, with the name being *Italic* style, and all significant words are capitalized (e.g., *Distribution of results in the experimental group*). The number of the image/graph and its name should be above the image/graph having a left adjustment, and the title is single line below the number of the image/graph. The abbreviations listed in the tables and figures should be explained below the table or figure.

Statistical data. The displayed statistical data must be relevant, that is, should display only the results of those statistical procedures which are relevant to the topic of the text. **The same data should not be presented in both graph and table form.** It is recommendable to use conventional means of concluding based on statistical data (for example, the levels of significance *p* (for example: .05, .01, .001). The results of the statistical tests should be given in the following form: *F* (5, 109) = 2.42, *p* < .05, and likewise for other tests (for example χ^2 (3, *N* = 323) = 3.44, *p* < .01 or *t* (120) = -33.63, *p* < .01). Statistical indicators should be in *Italic* style (e.g., *F*,

r , p , N , M) except for Greek characters (α , β , χ , λ). If decimal numbers are decimal, two decimal places are required, unless the value of the statistical indicator is such that it requires guidance and treatment. Decimal numbers should be separated by a dot, instead of a comma. If the range of the value of the parameter is 0 to 1, 0 is not written before.

Citations and including references in the text. Every quotation or claim which is not based on the research findings presented in the text should be accompanied by a reference provided in parentheses immediately following the quote in the following format: (Buttermore, 2009). If text is literally being quoted from the source, that part of the text is included in quotation marks, and the page on which the quote can be found is also included in parentheses following the reference (for example, Rot, 1985, p. 56). For each quotation longer than 350 characters, it is necessary to provide written consent from the authors for publishing these quotes in the text.

If the text has one or two authors, list author(s) in every citation (Tracy & Robins, 2004). If the text has three or more authors, cite only the last name of the first author and the abbreviation “et al.”. If there are several sources cited in parentheses, they should be listed in alphabetical order based on the authors’ last names, and not in chronological order (for example, Beck et al., 1985; Clark & Wells, 1995; Ollendick & Hirshfeld-Becker, 2002; Rapee & Heimberg, 1997; Rapee & Spence, 2004; Schenker & Leary, 1982).

List of references. The reference list should be on a new page after the text. Place the section label “**References**” in bold at the top of the page, centered. Order the reference list entries alphabetically by author. Complete biographical data for all the quotations should be cited in accordance with APA guidelines (7th edition) (<http://www.apastyle.org/>), and in the section titled References. All of the references included in the text must also be included in the list of references (and vice versa).

Text formatting in reference list: Times New Roman, 11 pt., Line spacing: single; Paragraph alignment: Justify, Paragraph Indentation: Hanging, indent of 0.5 in/1.27cm (meaning that the first line of the reference is flush left and subsequent lines are indented 0.5 in. from the left margin.).

Title of the paper or the book which are not on English, should be translated in English (for example, Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral*. [Personality and morality.] Institut za pedagoška istraživanja.)

Instruction and examples of citing in reference list:

Books (monographs) are cited in the following manner:

Palmore, E. (1999). *Ageism: Negative and positive*. Springer

Stojiljković, S. (1998). *Ličnost i moral*. [Personality and morality.] Institut za pedagoška istraživanja.

Chapters in a book or proceedings are cited in the following manner:

Widiger, T. A. (2005). Classification and diagnosis: Historical development and contemporary issues. In J. E. Maddux & B. A. Winstead (Eds.), *Psychopathology: Foundations for a contemporary understanding* (pp. 63-83). Erlbaum.

Journal articles are cited in the following manner:

Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquiry*, 15(2), 103-125. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1502_01

In-text example: (Tracy & Robins, 2004)

Webpage on a website - Author Surname, Initial(s) *or* Organisation Name. (year). *Title of webpage*. Site Name. URL

In text (Author, year)

If there is no information about the year then in parentheses should be given abbreviation n.d.

Citing **unpublished manuscripts** (for example, abstracts from scientific conferences, unpublished papers, etc.) is not desirable. If it is impossible to avoid, complete data regarding the source should be provided, based on the following general format:

Unpublished dissertation or thesis

Author, A. (year). *Title of the master's or doctoral dissertation* [Unpublished master's or doctoral dissertation]. The name of the institution.

Published dissertation or thesis

Author, A. (year). *Title of the master's or doctoral dissertation* [Master's thesis or Doctoral dissertation, The name of the institution]. Date base/Archive. URL.

Referring to **secondary sources or citing them** (for example, Gray, 1982; as cited in Smederevac et al., 2014) should be also avoided.

If one author is cited more than once, the publications are included based on the year of publication, that is (if there are any co-authored works) according to the last name of the co-author.

If more than one work of the same author published in the same year is being cited, the years need to be marked out in letters a, b, c, for example (1995a), (1995b), both in the text itself and in the reference section.

Appendix. The appendix should include only those descriptions of material which would be of use to the readers for understanding, evaluating or reproducing the research.

Footnotes and abbreviations. Footnotes should be avoided, except when necessary (for example, citing that the work originated as part of a project, etc.). Abbreviations should also be avoided, with the exception of frequently usual ones. Abbreviations which are included in tables and images should be explained.

In addition to these instructions, the authors can also use the template for preparing their submissions, which is available for download at the Journal's site: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

SPISAK RECENZENATA ZA 2024. GODINU

Nevena Blagojević, Fakultet organizacionih nauka, Beograd
Natalija Žunić, Pravni fakultet u Nišu
Nemanja Krstic, Filozofski Fakultet u Nišu
Rastislav Dinić, Filozofski Fakultet u Nišu
Jelena Božilović, Filozofski Fakultet u Nišu
Neven Obradović, Filozofski Fakultet u Nišu
Branislav Stevanović, Filozofski Fakultet u Nišu
Dragan Stanojević, Filozofski Fakultet u Beogradu
Smiljka Tomanović, Filozofski Fakultet u Beogradu
Danijela Gavrilović, Filozofski Fakultet u Nišu
Lela Milosevic Radulović, Filozofski Fakultet u Nišu
Dalibor Petrović, Saobraćajni fakultet u Beogradu
Dušan Milenković, Filozofski Fakultet u Nišu
Miloš Janković, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
Vesna Miltojević, Fakultet zaštite na radu, Niš
Ivana Ilić Krsatić, Fakultet zaštite na radu, Niš
Aleksandra Nikolajević, Filozofski fakultet u Nišu
Gorana Đorić, Filozofski fakultet u Nišu
Olivera Marković Savić, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici

GODIŠNJAK ZA SOCIOLOGIJU / SOCIOLOGICAL ANNUAL
XX/33 (2024)

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača
Prof. dr Natalija Jovanović, dekanica

Koordinatorica Izdavačkog centra
Doc. dr Sanja Ignjatović, prodekanica za naučnoistraživački rad

Lektura
Dr Maja D. Stojković (srpski jezik)
Dr Marija Stojković (engleski jezik)

Tehničko uredništvo
Darko Jovanović (Dizajn korice)
Milan D. Ranđelović (Prelom)
Izdavački centar (Digitalizacija)

Format
B5

Tiraž
40

Štamparija
Grafičko preduzeće SCERO PRINT

Niš, 2024.

Elektronsko izdanje
<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

Print
ISSN 1451-9739

Online
ISSN 1820-6360

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

GODIŠNJAK za sociologiju = Sociological Annual
/ Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu ; urednik
Jasmina Petrović. - God. 1, br. 1 (2005)- . - Niš :
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2005- (Niš
: Scero print). - 24 cm Dostupno i na: <https://godisnjak-za-sociologiju.filfak.ni.ac.rs/>. - Polugodišnje.
- Tekst na srp. i engl. jeziku. - Drugo izdanje na
drugom medijumu:

Годишњак за социологију (Филозофски
факултет у Нишу. Online) = ISSN 1820-6360
ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију -
Филозофски факултет у Нишу
COBISS.SR-ID 121295372